શ્રી સયાજી બાળજ્ઞાનમાળા–પુષ્પ ૮૦ મું.

આર્યોની ઓળખાણ.

લેખક,

કલ્યાણરાય નથુભાઇ જોષી,

બી. એ.

'શરીરનો સંચો', 'ભૂપૃષ્ઠ વિચાર', 'સૃષ્ટિની બાલ્યાવસ્થા', 'એશિયાની ઓળખાણ', 'વિજ્ઞાનની વાતો' વગેરેના લેખક.

પ્રકાશક:

પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ.

વડોદરા

ઇ. સ. ૧૯૨૯ | કિંમત | પ્રથમાવૃત્તિ
વિ. સં. ૧૯૮૫ | ૦–૫–૦ | પ્રત ૫૦૦

આર્ય સુધારક પ્રેસ–વડોદરા.

શ્રી.

જાહેરાત.

આપણા દેશી ભાષાના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના સદુદ્દેશથી શ્રીમંત પતિતપાવન મહારાજા સાહેબ **શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ**, સેનાખાસખેલ. સમશેર બહાદુર, જી. સી. એસ. આઇ; જી. સી. આઇ. ઇ., એલએલ. ડી. એઓશ્રીએ કૃપાવંત થઇને બે લાખ રૂપિયાની જે રકમ અનામત મુકેલી છે તેના વ્યાજમાંથી, ફરજિયાત કેળવણી પૂરી કરીને રસ્તે પડતાં બાળકોને હિતકર થઇ પડે તેવું, સાદી સરળ ભાષામાં લખાએલું, વિવિધ-વિષયક લોકસાહિત્ય ઊભું કરીને તેને "શ્રી સયાજી બાલજ્ઞાન-માળા" નામક ગ્રંથાવલિદ્વારા પ્રસિદ્ધિમાં મુકવાની યોજના કરેલી છે.

આ યોજના અનુસાર રા. કલ્યાણરાય નથુભાઇ જોષી, બી. એ. એમની પાસે **"આર્યોની ઓળખાણ"** નામક આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે, અને તેને ઉક્ત "બાળજ્ઞાન-માળા"ના એંશીમા પુષ્પ તરીકે વિદ્યાધિકારી કચેરીની ભાષાંતર શાખા તરફથી ઠરેલા ધોરણ પ્રમાણે સંશોધાવી આથી પ્રસિદ્ધિમાં મુકવામાં આવે છે.

વિદ્યાધિકારી કચેરી, ભાષાંતર શાખા, વડોદરા, તા. ૨૬-૬-૨૯	મં. ર. મજમુદાર ભા. મ.	ન. કે. દીક્ષિત વિદ્યાધિકારી, વડોદરા [illegible]

આર્ય પ્રજાનો વિચાર આપણે આજે વિસ્તારથી કરશું.

૨ મોંગોલીઅન પ્રજામાં ચીન, જાપાન, તાર્તરી તીબેટ, અને બ્રહ્મદેશ વગેરે દેશોમાં રહેતી પીળી વસ્તીનો સમાવેશ થાય છે.

૩ ઇથોપીઅન પ્રજામાં આફ્રિકાની હબશી પ્રજા, પાસિફિક મહાસાગર પરની જંગલી પ્રજા; અને પેપુઆ પ્રજાનો સમાવેશ થાય છે.

૪ અમેરિકન પ્રજામાં ઉત્તર અમેરિકામાં વસતી રેડ ઇન્ડીઅન નામની પ્રજાનો સમાવેશ થાય છે.

૫ મલયમ પ્રજામાં મલાયા અને હિંદી મહાસાગરમાં આવેલા આર્કીપેલેગોમાં વસનારી મૂળ પ્રજાનો સમાવેશ થાય છે.

કેટલાક વિદ્વાન, અમેરીકન અને મલયમ પ્રજાને મોંગોલીઅનના વર્ગની ગણે છે અને એ રીતે પૃથ્વીની બધી પ્રજાના ત્રણ વર્ગ પાડે છે.

આ રીતે પૃથ્વીના માણસોના ત્રણ કે પાંચ ભાગ આપણે પાડીએ તો તેમાં એક ભાગ આર્ય પ્રજાનો આવે છે.

એ આર્ય પ્રજા પૃથ્વી ઉપર વસનારી મનુષ્યની ઓલાદમાં બહુ જૂની અને બહુ સંસ્કારી પ્રજા ગણાય છે. આપણે હિંદુસ્તાનના માણસો આર્ય પ્રજાના એક ફાંટામાંથી ઉભા થયા છીએ; બીજો અને ત્રીજો ફાંટો જુદી જુદી દિશામાં ફેલાયો છે. એમ કહેવાય છે કે સૌથી જૂનો અને અસલી ફાંટો તે હિંદુ પ્રજા. બીજા ફાંટા તે ઇરાની પ્રજા, ગ્રીક પ્રજા, લૅટિન પ્રજા, કેલ્ટીક પ્રજા, ટયુટોનિક પ્રજા, સ્લેવોનિક પ્રજા અને યુરોપની બીજી કોઇ બાકી રહેલી જૂની પ્રજા.

આ રીતે હાલમાં પશ્ચિમ એશિયાની વસ્તી અને યુરોપખંડની બધી વસ્તી એક જ કુલની ઓલાદ છે; એક જ ઝાડના ગલુલીઆં છે, છતાં પણ અમેરિકામાં અને આફ્રિકામાં ગૌરાંગ યુરોપીઅન પશ્ચિમ એશિઆની પ્રજાની સુગ કરે છે અને ભારે મુશ્કેલીઓ ઊભી કરી પશ્ચિમ એશિઆની વસ્તીનું દીલ દુખાવે છે. સૃષ્ટિનો નિયમ છે કે ભાઇ ભાઈ સાથે જ લડે. કુતરા કુતરા સાથે જ લડે, બિલાડા બિલાડા સાથે જ લડે, તે નિયમ પ્રમાણે આર્ય પ્રજાનું એક કુટુંબ બીજા કુટુંબ

સામે અથ્થંઅથ્થા કરી રહ્યું છે, પ્રભુ સૌનો છે. તે સર્વ ઠેકાણે સન્મતિ જ પ્રેરે છે.

(૨) આર્ય પ્રજાની મૂળ ભૂમિ.

વેદના કેટલાક મંત્રોમાં વર્ણવેલી સૃષ્ટિલીલા કયા દેશને બંધબેસતી આવે છે તેનો વિચાર કરવાથી ખગોળશાસ્ત્રની ગણતરી ઉપરથી અને વેદમાંથી તરી નીકળતી હોય તેવી નવી પદ્ધતિ ઉપરથી એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે આર્ય પ્રજા ઉત્તરધ્રુવ પાસેના આર્ટિક પ્રદેશમાં અસલના કાળમાં રહેતી હશે. ત્યાંથી તે પ્રજા દક્ષિણ તરફ ઉતરતી ચાલી; ખોરાકની ખોટ એ સ્થાનભ્રષ્ટ થવાનું મૂખ્ય કારણ હતું. તે સિવાય પણ સ્થાનાંતર થવાનાં કારણો અનેક હતાં. જે જમીનમાંથી આર્ય પ્રજા ખેતીનો પાક લેતી તે જમીન ખેડ વગર લાંબા કાળ સુધી પાક આપી શકે નહિ. તેમને ખેડવાની કળા આવડતી નહોતી એટલે વખતોવખત નવી જમીન-ની શોધમાં તે પ્રજાને સ્થાનાંતર થવું પડતું. ટાઢ, ગરમી, પ્રકાશ, અંધારૂં વગેરે બાબતના વિચારથી પણ તે પ્રજાને ઉત્તર કરતાં દક્ષિણનો પ્રદેશ વધારે અનુકૂળ

લાગતો ગયો. વેદમાં બતાવેલ લાંબો ઉષઃકાળ (પ્રાતઃ સંધ્યાનો કાળ) લાંબા વખત સુધી સૂર્યની ગેરહાજરી, અગ્નિની ઘણી જ કિંમત વગેરે આપણને એમ સૂચવે છે કે એ પ્રજા જ્યારે આર્ટિક પ્રદેશમાંથી દક્ષિણ કાસ્પીઅન સમુદ્ર આગળ આવી હશે ત્યારે તેને જીવનમાં બહુ રાહત મળી હશે. કાસ્પીઅન સમુદ્રની આસપાસ એ પ્રજા ઘણો લાંબો વખત રહી જણાય છે. હાલની સંસ્કૃત ભાષા અને યુરોપની ગ્રીક તથા લેટિન ભાષાના સાપેક્ષ અભ્યાસીઓને જણાયું છે કે કાસ્પીઅન સમુદ્ર આગળથી એ પ્રજાના બે ફાંટા પડયા હોય.

પરંતુ આ સ્થળે બહુ લાંબો સમય આર્ય પ્રજાએ અમલચેન કર્યો છે એમ જણાવે છે.

(૩) આર્ય પ્રજાના બે ફાંટા પડયાના પુરાવા.

(ક) યૂરોપની વસ્તીની પ્રતિનિધિ ગણાતી કેટલીક પ્રજાના મસ્તક, નાક, કપાળ, આંખ, દાઢી, અને ગાલ ઉપરના હાડકાંના માપની સરખામણી પશ્ચિમ એશિયામાં વશી રહેલી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના અંગના માપની સાથે મેળવીએ છીએ ત્યારે તે ઘણે અંશે મળતાં

લાગે છે. મોંગોલીઅન કે ઇથીઓપીઅન પ્રજાના પ્રતિનિધિના અંગના ઘાટ અને માપ સાથે યૂરોપીઅન પ્રજાના અંગના માપ અને ઘાટ મળતા આવતા નથી.

(બ) પશ્ચિમ એશિઆની જૂની પ્રજાના અને ગ્રીક, લેટીન પ્રદેશની જૂની પ્રજાના ઇશ્વર સંબંધી વિચારો, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સંબંધી વિચારો, સૃષ્ટિના ચમત્કાર સંબંધી વિચારો અને મનુષ્ય જીવનના અંતીમ ઉદ્દેશ સંબંધી વિચારો બહુ જ મળતા આવે છે. બીજા કોઇપણ બે ઓલાદની વિચાર સૃષ્ટિ આટલી એક સરખી જોવામાં આવતી નથી.

દૃષ્ટાંત તરીકે અત્યારે યુનાઇટેડ સ્ટેટસમા જે સંસ્કૃતિ પ્રવર્તી રહી છે તેના અવલોકન ઉપરથી કોઇપણ માણસ કહી શકે છે કે અમેરિકાના એ ભાગની પ્રજાનો જૂનો સંબંધ ઇંગ્લાંડની પ્રજા સાથે હોવો જોઇએ; કારણ કે તે બન્ને દેશની જીવન પદ્ધતિ ઘણે અંશે એક જ ઢબની ઘડાયેલી જણાય છે.

(ગ) ગ્રીક અને લૅટીન એ બે જૂની ભાષા હાલની

ઘણી ખરી યૂરોપીઅન ભાષાની માતાઓ ગણાય છે. એ ગ્રીક અને લૅટીન ભાષાના ઘણા શબ્દો સંસ્કૃત છે. વેદ કાળની સંસ્કૃત ભાષા સાથે મળતા આવે છે.

સંસ્કૃત	ગુજરાતી	લૅટિન	ગ્રીક
અક્ષ =	પૈડાંની ધરી	Axis ઍક્સીસ	Axon ઍક્ષન
ચક્ર =	ગોળ પૈડું	circus સરકસ	kuklos કુકલોસ
નૌ =	વહાણ	navis નૅવીસ	naus નૌઃ
યવ =	જવ		Zea ઝેવ
મધુ =	મધ		Methu મેથુ
ઉષસ =	ઉષા	Aurora ઓહોરા	Auos ઔસ
દ્યુ: =	આકાશ		Zeues ઝયુ
વરૂણ =	વરૂણ		Uranus યુરેનુસ
મખ =	યજ્ઞ	mactare મેક્ટેર	makhe મખે
દેવ =	દેવ	dius ડીઉસ	Makhaira મખેરા

(૪) એકલા અગ્નિની પૂજાના આગ્રહને કારણે આર્ય પ્રજાના ફરીથી પડેલા બે ફાંટા આર્ય અગ્નિની સ્તુતિ કરતા, અગ્નિમાં દ્રવ્યો હોમતા હતા અને પોતાના જીવનના સુખની સંપત્તિનો મોટો આધાર અગ્નિ ઉપર છે તેમ માનતા હતા.

પાછળથી અગ્નિ ઉપરાંત બીજાં કુદરતી બળનું ભાન આર્યોને થતું ગયું તેમ તેમ સૂર્યને, વરૂણને, ઇંદ્રને વગેરેને દેવ સમાન આર્ય માનતા ગયા. જ્યારે ઘણા દેવોની વાત સમાજમાં પ્રસરી ત્યારથી એક દેવને જ માનનાર કેવળ અગ્નિના પૂજારીઓ હતા તે અનેક દેવને માનનાર સાથે લડયા અને એ લડાઇ પછી આર્ય પ્રજાના ફરી બે તડ પડયાં જણાય છે. જેને માટે વેદમાં "અસૂર" શબ્દ યોજવામાં આવ્યો છે તે ઇરાનીઅન પારસી હતા; અને સૂર અગર દેવ તે આર્ય પોતે.

પારસીઓએ એકલી અગ્નિપૂજાનો આગ્રહ રાખ્યો તેથી તેઓ ઇરાનના પ્રદેશમાં જ પોતાનો વાસ રાખી વસ્યા અને આર્યોના તે પછીના સંસારમાં તે જોડાયા નહિ.

હિંદુસ્તાન તરફ આવનાર આર્યો સાથે આ અસૂર આર્યોના મોટાં યુદ્ધ થયાની વાત બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાંથી નીકળે છે. ઐત્તરેય બ્રાહ્મણમાં લખ્યું છે કે અસૂર સાથે દેવો પૂર્વ દેશમાં લડયા. દેવો હાર્યા; પછી પશ્ચિમ પ્રદેશમાં લડાઇ થઇ ત્યાં પણ દેવો હાર્યા; પછી ઉત્તર

પ્રદેશની લડાઇ થઇ તેમાં પણ દેવો હાર્યા તેથી દેવોને ઇશાન ખૂણા તરફ નાશી જવાની ફરજ પડી. (જૂના ઇરાનનો ઇશાન ખૂણો તે પંજાબ અને કાબુલ). દેવો અને અસૂર એવા બે વિભાગ આર્ય પ્રજાના પડયા તે વાત ચોકકસ રીતે દેવોના ગ્રંથમાંથી એટલે વેદમાંથી અને અસૂરના ગ્રંથમાંથી પારસીઓના જશ્ન-યશ્નમાંથી મળતી હકીકત પરથી સાબીત થાય છે.

બન્ને વચ્ચે વૈમનસ્ય અને ખટરાગ એટલી હદ સુધી ગયો કે દેવો અસૂરને લુચ્ચા સમજવા લાગ્યા અને અસૂર દેવોને પાખંડી સમજવા લાગ્યા. જ્યાં પક્ષ પડે ત્યાં એમ જ થાય.

શતપથ બ્રાહ્મણમાં દેવો અને અસૂરની વાત આ પ્રમાણે લખી છે.

* અંગ્રેજી ભાષાંતર ઉપરથી ૧૨, ૧૧, ૧૭.

પ્રજાપતિના કુળમાં દેવો અને અસૂરો બન્ને જન્મ્યા હતા. વડીલ પ્રજાપતિનો વારસો તેમને મલ્યો. સત્યનો તેમ જ અસત્યનો સાચી વાણીનો તેમ જ જૂઠી વાણીનો બન્ને સત્ય વાણી જ બોલતા હતા; અને જ્યાં-

સુધી સમાન વાણી બોલતા હતા ત્યાં સુધી તે સમાન હતા.

દેવોએ અસત્ય છોડી દીધું, અને તેઓ સત્યને જ દૃઢતાથી વળગી રહ્યા. અસૂરોએ સત્ય છોડી દીધું, અને તેઓ અસત્યને દૃઢતાથી વળગી રહ્યા.

અસૂરમાં પહેલાં જે સત્ય હતું તેણે આ જોયું અને સત્ય બોલ્યું "ખરેખર દેવોએ અસત્યને તજી દીધું છે. અને તેઓ સત્યને દઢતાથી વળગી રહ્યા છે. ઠીક, ત્યારે હું ત્યાં જઇશ:" આ રીતે તે દેવના પક્ષમાં ગયું.

દેવોમાં જે અસત્ય પહેલાં હતું તેણે આ જોયું. અને તે અસત્ય બોલ્યુ "ખરેખર અસૂરોએ સત્યને તજી દીધું છે અને તેઓ અસત્યને દૃઢતાથી વળગી રહ્યા છે ઠીક ત્યારે હું ત્યાં જઇશ." આ પ્રમાણે તે અસૂરના પક્ષમાં ગયું.

દેવો કેવળ સત્ય જ બોલતા, અને અસૂરો કેવળ અસત્ય જ બોલતા. અને ખંતથી સત્ય બોલનારા દેવો બહુ તિરસ્કારને પાત્ર થતા તથા દરિદ્રી બનતા હતા. ત્યારથી જે ખંતથી સત્ય બોલે છે તે બહુ નિંદાય છે

અને બહુ દરિદ્ર બને છે, પણ અંતે તે ખાતરીપૂર્વક સુખી થાય છે કારણ કે દેવો સુખી થયા જ હતા.

ખંતથી અસત્ય બોલનાર અસૂરો ખારી જમીનની પેઠે પણ ફળ્યા ફાલ્યા અને બહુ સુખી થયા. ત્યારથી જે ખંતપૂર્વક અસત્ય બોલે છે તે ખારી જમીન પેઠે ફળે ફાલે છે-અને બહુ સુખી થાય છે, પણ અંતે ખાતરીપૂર્વક તેનો વિનાશ થાય છે; કારણ કે અસૂરોનો નાશ જ થયો હતો.

આના જેવી જ કથા પારસીના યશ્ન ગ્રંથમાં છે. તે ગ્રંથમાં દેવને હલકા ગણવામાં આવ્યા છે અને અસૂરને ઉન્નત ગણવામાં આવ્યા છે.

અહિં થોડો ઉતારો આપવામાં આવે છે:

"આ બેમાંથી દેવોએ જે સાચુ નહોતું તે પસંદ કર્યું તેઓ તપાસ કરવા આવ્યા ત્યારે આપણે તેમની ભૂલ બતાવી છતાં તેમણે આમ કર્યું. તેઓએ ભ્રષ્ટ બુદ્ધિ બતાવી અને ઐશમ સાથે સહકાર બાંધીને તેઓ આ દુનિઆના માણસને નુકસાન કરવા લાગ્યા.

પણ હે દેવો ! તમે બધા ભ્રષ્ટબુદ્ધિની ઉત્પત્તિ છો. કારણ કે દુષ્ટ સત્ત્વ અકોમને તમને ધર્મભ્રષ્ટ ખરાબ વિચાર, ખરાબ વાણી અને ખરાબ કૃત્યની સત્તા તળે મૂકી દીધા છે. ”

વિચારની ભિન્નતાથી પ્રજા પ્રજા વચ્ચે કેવડી મોટી ફાટ પડી જાય છે તેનું આ જવલંત દૃષ્ટાંત છે. પોતાની ભાષામાં પણ મોટો વિપ્લવ દાખલ કરી દેવાનું વઢકણા માણસને મન થઇ જાય છે. આ યુદ્ધ થયા પછી પારસાની એવેસ્ટા ભાષામાં અસૂર–અહુર–શબ્દનો અર્થ પ્રભુ મોટા દેવ એવો થવા લાગ્યો અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં અસૂર એટલે દુષ્ટ સત્ત્વ એવો અર્થ થવા લાગ્યો. બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં દેવ શબ્દને ચડાવી છેક ઇશ્વરી અંશવાળી વ્યકિત માટે તેને વપરાતો કરી દેવામાં આવ્યો ત્યારે પારસી ગ્રંથમાં દેવ શબ્દ રાક્ષસ અને પિશાચના અર્થમાં વપરાતો કરી દેવામાં આવ્યો. આનું નામ ભાષાનો વિપ્લવ.

પારસીઓની સંસ્કૃતિ વેદમાંથી જ ઉપજી છે તે માટે બે મત છે જ નહિ. આપણા હોતા, અધ્વર્યુ, અને

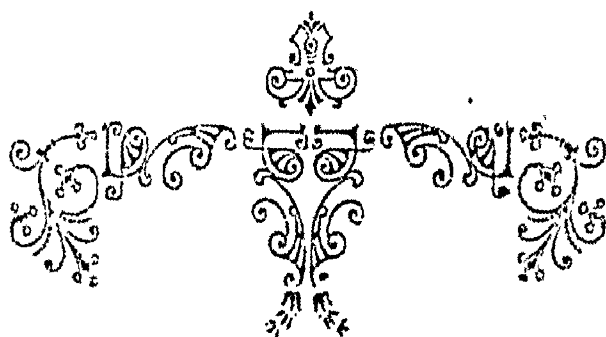
બ્રાહ્મણ પંડિતોને સ્થાને તેમનામાં "ઝઓતર" "રાથ્વી" અને "અથર્વ" નામના પંડિતો છે. અધ્વર્યુ શબ્દ પણ તેમનામાંથી જતો નથી રહ્યો. અગ્નિમાં હોય તો વિધિ વેદના કામનો જ છે. તે જ પારસીઓ હજુ ચલાવે છે. આપણી "આહુતિ" એમને ત્યાં "આઝુતિ" બની ગઇ છે. આપણી "ઇષ્ટિ" અને "આપ્રી" નામની ક્રિયાઓ પારસીમાં એ જ નામથી મોજુદ છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આર્યો હિંદુસ્તાન આવ્યા તે પહેલાં ઇરાનમાં હતા અને ત્યાં પોતાના એક કુટુંબને મૂકી-તેની સાથે વઢીને-આર્યો હાલના ખૈબર ઘાટને રસ્તે પંજાબમાં આવ્યા હતા.

એ ખૈબર ઘાટનું દ્વાર હિંદુસ્તાનમાં પરદેશી પ્રજાના પ્રવેશ માટે સનાતન સમયથી ખુલ્લું રહેલું છે. હિંદુસ્તાનમાં એક પછી એક પ્રજા એ દ્વારથી આવતી ગઇ છે. જૂની પ્રજાને ખસેડી પોતાની સત્તા હિંદુસ્તાન પર જમાવતી ગઈ છે. એ ઇતિહાસની ઘટનાનો પહેલો પથરો આર્યોએ જડયો છે. ઇતિહાસની પણ આવૃત્તિ

થાય છે. એ સિદ્ધાન્ત માટે જબરામાં જબરૂં દ્રષ્ટાંત આ ખૈબરઘાટ પૂરૂં પાડે છે.

આટલી ઓળખાણ આર્યોની આપી; હવે તે આર્યોની મહાન મીલકત 'વેદ' વિષે કેટલીક ઓળખાણ આપવામાં આવશે.

આર્યોની ઓળખાણ

ભરતખંડનું એક નામ આર્યાવર્ત પણ છે. આર્યોની ઓજસવાળી અનેક વિભૂતિ આપણા દેશમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તે બધામાં "વેદ" એ સૌથી ભારે કિંમતી અને સૌથી ઓછી નાશવંત વિભૂતિ છે. એ આર્યોની વિભૂતિની ઓળખાણ આપણે આર્યોની રીતથી કરીએ તો ઠીક થયું ગણાશે. જે મંત્રથી આર્યો પોતાના પ્રત્યેક કાર્યમાં પરમેશ્વરની આશીષ માગતા તે જ મંત્ર આપણે આજે ઉચ્ચારીએ.

ॐ द्यौः शान्तिरन्तरिक्ष ॐ शान्तिः पृथिवी
शान्ति रापः शान्तिरोषधयः शान्तिः ।
वनस्पतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्ति ब्रह्म शान्तिः
सर्वं शान्तिः शान्तिरेवशान्तिः सामा शान्तिरेधी ॥

(યજુર્વેદ અ. ૩૬ મંત્ર ૧૭)

વેદની ઓળખાણ કરાવતાં ખાસ લક્ષ રાખવામાં

આવશે કે પહેલાં તો આપણા દેશના વેદભક્ત સજ્જનો તે વિષે જે ધારતા હોય તે જ સ્વરૂપ ખડું કરવું જોઇએ. એ સ્વરૂપ ખડું થયા પછી જ તે સ્વરૂપમાં આપણને કોઇ જગ્યાએ ક્ષતિ લાગતી હોય તો તેનો વિચાર કરવો જોઇએ.

૧. વેદની ઉત્પત્તિ.

જગતમાં કોઇપણ પ્રજાને સૌથી વહેલી અને ઘણે દરજ્જે સાચી ઇશ્વરની મહત્તાની પીછાણ થઇ હોય તો તે આર્ય પ્રજાને થઇ છે; એટલે જેમણે મહાન વ્યક્તિનું તેજ અનુભવ્યું હોય તે કદિ પણ નમ્ર ભાવ તજે નહિ; નિદાન તે મહાન વ્યક્તિની શક્તિને પૂજવામાં જ તે ડહાપણ સમજે. એ રીતે આર્ય પ્રજા વેદની ઉત્પત્તિ માટે આ પ્રમાણે માને છે.

> तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
> छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥
>
> (યજુર્વેદ અ. ૩૧ મંત્ર ૭).

તે યજ્ઞ એટલે સર્વનો પૂજ્ય તથા સર્વહુત એટલે સર્વ શક્તિમાન છે; તેમાંથી ઋક્ અને સામ પ્રકાશ

પામ્યા; છન્દો એટલે અથર્વવેદ પ્રકાશ પામ્યા; તેમાંથી જ યજુર્વેદ પણ પેદા થયો.

(અહિં સર્વહુત શબ્દ ચાર વેદનું વિશેષણ પણ હોઇ શકે છે. તેમ જો ગણીએ તો સર્વહુત એટલે સર્વ-મનુષ્યોને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય એવો અર્થ લેવો જોઇએ).

આ મંત્રમાં યજ્ઞમાંથી વેદ પ્રકાશ્યા એમ લખ્યું છે. યજ્ઞ કરતાં કરતાં વેદ પ્રકાશ્યા એવો કોઇ અર્થ કરે તેના કરતાં યજ્ઞ એટલે યજવા યોગ્ય ઇશ્વરમાંથી જ વેદ પ્રકાશ્યા એ વધારે અનુરૂપ અર્થ કહેવાય. વળી વેદના એટલે સંહિતાના વ્યાખ્યાન રૂપ ગણાતા શતપથ બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં यज्ञो वै विष्णुः એમ ઘણીવાર પ્રયોગ થયો છે; એટલે યજ્ઞ એટલે પરબ્રહ્મ જ સમજવામાં ખોટું નથી. ઇશ્વરે વેદ પ્રકાશમાં મૂકયા અને ઋષિઓએ તે ઝીલી લીધા એવી માન્યતા વેદભકત સજ્જનોની છે. એ માન્યતાવાળા સજ્જનો એમ માને છે કે જેમ કોઇપણ માણસ પઠન, શ્રવણ વિના વિદ્વાન થઈ શકતો જ નથી; કંઇપણ વિલોકયા પછી જ મનુષ્ય જ જ્ઞાન થાય છે; તેમ આદિ સમયમાં ઋષિઓ પાસે જ્ઞાન ન હોત તો તેમનામાં

જ્ઞાન ક્યાંથી આવત? કોઇ બાળકને મરણ પર્યંત એકાંતમાં ઉછેરવામાં આવે તો તેને યથાર્થ જ્ઞાન કદિ થવાનું નથી. વનમાં રહેનાર રાની વસ્તીને ઉપદેશ મળ્યો હોતો નથી ત્યાં સુધી ઘણી બાબતમાં પશુવત્ તેમની સ્થિતિ હોય છે. માટે વેદનો સંચાર પહેલાં ઈશ્વરે અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય અને અંગિરાને મનમાં પ્રેરિત કર્યો તેમણે તે જાણ્યાં; માટે તે પ્રકાશનું [विद=જાણવું, वेद=જ્ઞાન] **વેદ** નામ પડયું; તેમણે તે સાંભળ્યા માટે શ્રુતિ નામ પણ પડયું. (श्रु=સાંભળવું. श्रुति=સાંભળેલી ચીજ) વેદ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે.

विदन्ति=जानन्ति, विद्यन्ते=भवन्ति

विदान्ति=विन्दन्ते=लभन्ते

विन्दन्ते=विचारयन्ति सर्वे मनुष्याः सर्वाः

सत्याविद्या यैर्येषु वा तथा विद्वांसश्च भवन्ति ते वेदाः।

જે ભણવાથી યથાર્થ વિદ્યાનું જ્ઞાન થાય છે, જેથી મનુષ્ય વિદ્વાન થાય છે; જેમાંથી સર્વ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેની મદદથી સત્યાસત્યનો નિર્ણય સાધી શકાય છે તેને **વેદ** કહેવામાં આવે છે.

શ્રુતિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે.

आदिसृष्टिमारभ्याद्यपर्यन्तं ब्रह्मादिभिः सर्वाः

सत्य विद्याः श्रयन्तेऽनया सा श्रुतिः ॥

સૃષ્ટિના આરંભથી તે આજ સુધી બ્રહ્માથી માંડીને બધા મનુષ્યો જે વડે સર્વ સત્યવિદ્યાને સાંભળતા આવ્યા છે તેને શ્રુતિ કહેવામાં આવે છે.

ઇશ્વરે અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય અને અંગિરાના મનમાં વેદની પ્રેરણા કરી તે વાત વેદ કાળમાં જ મનાતી હતી એમ નથી; પરંતુ પછીના સ્મૃતિ કાળમાં પણ એ માન્યતા કોઇ વિચારવંત મહાપુરુષે ફેરવી નથી. માત્ર જ્યારથી પરદેશીય સંસ્કૃતિથી રંગાયેલા વિચારો આપણા દેશમાં આવ્યા ત્યારથી એ માન્યતા માટે તર્ક વિતર્ક ચાલે છે.

મનુ સ્મૃતિમાં આ પ્રમાણે ઉપરની માન્યતાવાળું વાક્ય છે

अग्नि वायु रविभ्यःस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम्

दुदोह यज्ञसिद्ध्यार्थं मृग्यजुः साम लक्षणम् ॥

अध्यापयामास पितृन् शिशुरांगिरसः कविः ॥

૨ વેદનો સમય.

જ્ઞાન ક્યાંથી આવત? કોઇ બાળકને મરણ પર્યંત એકાંતમાં ઉછેરેવામાં આવે તો તેને યથાર્થ જ્ઞાન કદિ થવાનું નથી. વનમાં રહેનાર રાની વસ્તીને ઉપદેશ મળ્યો હોતો નથી ત્યાં સુધી ઘણી બાબતમાં પશુવત્ તેમની સ્થિતિ હોય છે. માટે વેદનો સંચાર પહેલાં ઇશ્વરે અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય અને અંગિરાને મનમાં પ્રેરિત કર્યો તેમણે તે **જાણ્યાં; માટે તે પ્રકાશનું** [विद=જાણવું, वेद=જ્ઞાન] **વેદ** નામ પડયું; તેમણે તે સાંભળ્યા માટે શ્રુતિ નામ પણ પડયું. (श्रु=સાંભળવું. श्रुति=સાંભળેલી ચીજ) વેદ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે.

विदन्ति=जानन्ति, विद्यन्ते=भवन्ति

विदान्ति=विन्दन्ते=लमन्ते

विन्दन्ते=विचारयन्ति सर्वे मनुष्याः सर्वाः

सत्यविद्या यैर्येषु वा तथा विद्वांसश्च भवन्ति ते वेदाः।

જે ભણવાથી યથાર્થ વિદ્યાનું જ્ઞાન થાય છે, જેથી મનુષ્ય વિદ્વાન થાય છે; જેમાંથી સર્વ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેની મદદથી સત્યાસત્યનો નિર્ણય સાધી શકાય છે તેને **વેદ** કહેવામાં આવે છે.

આજ સુધી ચાલુ છે.

જુઓ આ સંકલ્પની ભાષા—

ॐ सत्सत् श्री ब्रह्मणो द्वितीयपरार्धे वैवस्वते मन्वन्तरेऽष्टाविंशातितमे कलियुगे कलिप्रथमचरणेऽमुक संवत्सरायनर्तु मास पक्षादिन नक्षत्र लग्नमुहूर्तेऽत्रेहं कृतं क्रियते च ॥

આ સંકલ્પ આબાલવૃદ્ધ આર્યો હરરોજ બોલતા આવેલા હોવાથી "પરપેચ્યુલ કૅલેન્ડર" – કાયમી પંચાંગ આપોઆપ ઘડાતું આવ્યું છે. તે વ્યવસ્થાને અન્યથા કહી શકાય તેમ નથી.

આ સંકલ્પમાં વૈવસ્વત મન્વંતર ચાલે છે એમ બતાવવામાં આવ્યું છે. તે મન્વંતરની પહેલાં છ મન્વંતર વ્યતીત થયા છે.

(૧) સાયંભુવ

(૨) સ્વારોચિષ

(૩) ઓત્તમી.

(૪) તામસ.

(૫) રૈવત.

વેદને પ્રકાશમાં આવ્યે કેટલાં વરસો થયાં હશે તે પ્રશ્ન બહુ ચર્ચાવાળો છે; છતાં આપણે તો વેદની ઓળખાણ વેદભક્ત સજ્જનોની માન્યતા પ્રમાણે લેવા ધારીએ છીએ એટલે એમના વિચારો એ વિષયમાં કેવા છે તે જાણવું જ ઠીક પડશે.

વેદના મોટા પક્ષકાર આ દેશના અર્વાચીન વિદ્વાન સ્વામી **દયાનંદ સરસ્વતી** આ બાબત એવો મત ધરાવે છે કે વેદને પ્રકાશમાં આવ્યે આજે એક અબજ સત્તાણું કરોડ ઓગણત્રીસ લાખ ઓગણપચાસ હજાર અને સત્તાવીસ વરસ થયાં છે. એ સંખ્યા આંકડામાં આમ લખાય.

૧૯૭૨૯૪૯૦૨૭ વરસ.

આપણે સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીને પૂછવાનું મન થાય છે કે તેમણે આ ગણતરીનો ગપાટો કેવી રીતે બેસાડયો. સ્વામીજી બહુશ્રુત હતા, અને તર્કશાલી પણ હતા. તેઓ ‘ બાબા વાકયં પ્રમાણમ્ ’—એ સૂત્રને માનતા જ નહિ. તેઓ એમ કહે છે કે આપણા જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં સમયની ગણુતરી બહુ સૂક્ષ્મ રીતે કરવાના માર્ગ છે તે રસ્તે જે ગણના પહેલેથી થતી આવી છે તે

આજ સુધી ચાલુ છે.

જુઓ આ સંકલ્પની ભાષા—

ૐ सत्सत् श्री ब्रह्मणो द्वितीयपरार्धे वैवस्वते मन्वन्तरेऽष्टाविंशातितमे कलियुगे कलिप्रथमचरणेऽमुक संवत्सरायनर्तु मास पक्षादिन नक्षत्र लग्नमुहूर्तेऽत्रेहं कृतं क्रियते च ॥

આ સંકલ્પ આબાલવૃદ્ધ આર્યો હરરોજ બોલતા આવેલા હોવાથી "પરપેચ્યુલ કૅલેન્ડર" – કાયમી પંચાંગ આપોઆપ ઘડાતું આવ્યું છે. તે વ્યવસ્થાને અન્યથા કહી શકાય તેમ નથી.

આ સંકલ્પમાં વૈવસ્વત મન્વંતર ચાલે છે એમ બતાવવામાં આવ્યું છે. તે મન્વંતરની પહેલાં છ મન્વંતર વ્યતીત થયા છે.

(૧) સાયંભુવ

(૨) સ્વારોચિષ

(૩) ઓત્તમી.

(૪) તામસ.

(૫) રૈવત.

(૬) ચાક્ષુષ.

(૭) વૈવસ્વત.

હવે એક મન્વંતર=૭૧ ચતુર્યુગી (ચાર યુગનું જુથ)

એક ચતુર્યુગી = ૧૨૦૦૦ દીવ્ય યુગના વર્ષ.

એક દિવ્ય વરસ= ૩૬૦ મનુષ્ય વરસ.

એક ચતુર્યુગીનાં ૧૨૦૦૦ દિવ્ય વરસ આ પ્રમાણે થાય છે.

	મૂલ વરસ		સંધ્યાના વરસ		સંધ્યાંશના વરસ		કુલ
સત્ય યુગ	૪૦૦૦	+	૪૦૦	+	૪૦૦	+	૪૮૦૦
ત્રેતા યુગ	૩૦૦૦	+	૩૦૦	+	૩૦૦	+	૩૬૦૦
દ્વાપર યુગ	૨૦૦૦	+	૨૦૦	+	૨૦૦	+	૨૪૦૦
કલિ યુગ	૧૦૦૦	+	૧૦૦	+	૧૦૦	+	૧૨૦૦
કુલ દિવ્ય ચતુર્યુગી	૧૦૦૦૦	+	૧૦૦૦	+	૧૦૦૦	=	૧૨૦૦૦

દેવનાં વરસ — માણસનાં વરસ

૧૨૦૦૦ = ૧૨૦૦૦×૩૬૦=૪૩૨૦૦૦૦

તેવી ૭૧ ચતુર્યુગીનું એક મન્વંતર એટલે

મનુષ્યનાં વરસ

૧ મન્વંતર = ૪૩૨૦૦૦૦×૭૧=૩૦૬૭૨૦૦૦૦

આ પ્રમાણે છ મન્વંતર વીતી ગયાં તેનાં વરસ આ પ્રમાણે.

		વરસ		સંધિના વરસ		કુલ વરસ
	કલ્પાદિ સંધિ			૧૭૨૮૦૦૦	=	૧૭૨૮૦૦૦
૧	સ્વાયંભુવ.	૩૦૬૭૨૦૦૦૦	+	૧૭૨૮૦૦૦	=	૩૦૮૪૪૮૦૦૦
૨	સ્વારોચિષ.	૩૦૬૭૨૦૦૦૦	+	૧૭૨૮૦૦૦	=	૩૦૮૪૪૮૦૦૦
૩	ઔત્તમી.	૩૦૬૭૨૦૦૦૦	+	૧૭૨૮૦૦૦	=	૩૦૮૪૪૮૦૦૦
૪	તામસ.	૩૦૬૭૨૦૦૦૦	+	૧૭૨૮૦૦૦	=	૩૦૮૪૪૮૦૦૦
૫	રૈવત.	૩૦૬૭૨૦૦૦૦	+	૧૭૨૮૦૦૦	=	૩૦૮૪૪૮૦૦૦
૬	ચાક્ષુસ.	૩૦૬૭૨૦૦૦૦	+	૧૭૨૮૦૦૦	=	૩૦૮૪૪૮૦૦૦
વૈવસ્વત	૨૭ ચતુર્યુગીનાં વરસ. ૪૩૨૦૦૦૦ × ૨૭				=	૧૧૬૬૪૦૦૦૦
	૨૮ મી ચતુર્યુગી. સત્યયુગના.				=	૧૭૨૮૦૦૦
	,, ત્રેતાના.				=	૧૨૯૬૦૦૦
	,, દ્વાપરના.				=	૮૬૪૦૦૦
	કલિયુગના સંવત ૧૯૮૩ સુધી.				=	૪૯૮૭
					કુલ	૧૯૭૨૯૪૯૦૨૭

આ પ્રમાણે મન્વંતરની કલ્પના અને દિવ્ય વરસની કલ્પના ભલે બહુ સુંદર અને ભવ્ય લાગે છે પરંતુ જગતની બુદ્ધિની અદાલત પાસે તે પાયા વગરના તર્કના ઘોડા લાગે છે.

હાલમાં વિજ્ઞાની શોધના પરિશીલનથી વિદ્વાન માણસો પૃથ્વીની પોતાની જીવનદોરી દશ કરોડ વરસથી વધારે લાંબી હોવાનો દાવો કરી શકતા નથી. હવે દશ કરોડ વરસ તો માત્ર પૃથ્વીના જીવનની શરૂઆતને થયાં તો માણસના વિકાસ માટે પણ કરોડો વરસ જોઇએ. માણસો વિકાસ પામે તે પછી જ ઇશ્વરની પ્રેરણા ઝીલી વેદને પ્રકાશમાં લાવે.

આ રીતે સ્વામીજી દયાનંદની ગણતરી વેદની ભકિતથી દોરવાઈ જઇને અને કેવળ શાસ્રોમાં મૂકાયેલાં વાકયોને સાચા માની લેવાની ઉતાવળથી થયેલી જણાય છે. તેમની પ્રલયની કલ્પનાથી આ વાત કદાચ બંધ બેસતી આવે.

વેદનો જગતમાં પ્રચાર કરાવનાર આર્ય પ્રજાનો પહેલો વાસ એશીઆના ઉત્તર ધ્રુવના પ્રદેશમાં લગભગ

દશ હજાર વરસ પહેલાં થયેલો હોય એમ કેટલી સાચી તપાસથી અને ખરા અભ્યાસથી નિર્ણય લાવવામાં આવેલ છે. લોકમાન્ય તિલકનો આ અભિપ્રાય છે. તે અભિપ્રાયને પશ્ચિમના અભ્યાસશીલ મહાપુરૂષોનો ટેકો છે. એટલે આપણે વેદની ઉત્પત્તિનો કાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૮૦૦૦ વરસનો ગણી શકીએ.

ગુજરાતના પ્રખર પંડિત આનંદશંકર ધ્રુવ તો વેદનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધીનો યુગ ગણે છે.

એવો જૂનામાં જૂનો વિચારસંદર્ભનો ખજાનો આપણા પૂર્વજોએ આપણને વારસામાં આપ્યો છે તે વાસ્તે આપણે હરખાવું ઘટે છે.

૩ વેદનું બહારનું સ્વરૂપ.

વેદ કે શ્રુતિના ચાર મોટા વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. (૧) ઋગ્વેદ, (૨) યજુર્વેદ, (૩) સામવેદ અને (૪) અથર્વ વેદ. (ઉપયોગિતાને લીધે વેદની મહત્તા મેળવનાર આયુર્વેદ પાંચમો વેદ ગણાવા લાગ્યો છે) ઋગ્વેદની ઋચાઓ મોટે ભાગે જુદા જુદા દેવના

યશોગાન ગાય છે. એ ઋચાઓ બધા કરતાં જગતમાં જૂની છે. તેમાં પણ યુગે યુગે અસલના ઋષીઓના પુત્રોએ અને પૌત્રોએ નવી ઋચાઓ પણ ઉમેરી છે એવું તેના અર્થ ઉપરથી જણાય છે. એટલે કે આખો ઋગ્વેદ એક જ કાળમાં પ્રકાશમાં આવ્યો છે એમ માની શકાતું નથી. વરુણ, અગ્નિ, સૂર્ય, ઇંદ્ર, યમ, વિષ્ણુ, અને આશ્વિન-નામના દેવોનો સંબંધ ઋગ્વેદમાં બહુ જોવામાં આવે છે.

યજુર્વેદમાં જે મંત્રો મૂકાયા છે તેમાં મોટે ભાગે કર્મકાંડને જ લગતા હોય છે. યજન, પૂજન, યજ્ઞ, હોમ વગેરે ક્રિયા પ્રક્રિયાની વાતો આ વેદમાં મુખ્ય વસ્તુ છે. તેમાં પણ ઉપર જણાવેલા દેવતાઓને સંભારવામાં આવે છે ખરા.

સામવેદમાં જે મંત્રો મૂકાયા છે તે સમતા અને શાંતિ આપે તેવો લય ઉપજાવે એવા છે. અલબત ઋગ્વેદની ઋચા જેટલા આ વેદના મંત્રો જૂના ન કહેવાય. કેટલાક મંત્રો ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામ વેદમાં સામાન્ય પણ હોય છે.

અથર્વ વેદનું વસ્તુ મુખ્યત્વે કરી સમાજશાસ્ત્ર-ના કોયડાના ઉકેલ કરે તેવું છે. જ્યારે સમાજ સારી પેઠે વિકસી ગઈ હશે અને અનેક પ્રકારની લાલસા અને અનેક પ્રકારની વિટમ્બણા માણસો અનુભવવા લાગ્યા હશે ત્યારે આ અથર્વવેદના મંત્રો પ્રકાશમાં આવ્યા હશે એમ અનુમાન કરી શકાય છે.

વેદનું સ્વરૂપ સમજવા સારૂ તેના ત્રણ વિભાગની વાત આપણે જાણવી જોઇએ. આપણે હમણાં સમજ્યા તે ચારે વેદને (૧) સંહિતા, (૨) બ્રાહ્મણ અને (૩) ઉપ-નિષદ હોય છે. દરેક વેદના આ ત્રણ વિભાગ મળીને એક આખુ અંગ થાય છે.

સંહિતામાં મંત્રો હોય છે; બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં મંત્રો અને ક્રિયા પ્રક્રિયાનો સંબંધ બતાવેલો હોય છે. તે સમજુત સરળ થાય માટે કેટલીક વાર્તાઓ અને દૃષ્ટાંતો તેમાં મૂકેલાં હોય છે. ઉપનિષદમાં તત્ત્વવિદ્યાની ચર્ચા હોય છે. બ્રહ્મવિદ્યાની સૂક્ષ્મ ચર્ચા ઉપનિષદમાં મળી આવે છે. ગુરૂ અને શિષ્ય એક બીજાની પાસે બેસીને આ ચર્ચા કરતા હોય તેવી રીતે

યશોગાન ગાય છે. એ ઋચાઓ બધા કરતાં જગતમાં જૂની છે. તેમાં પણ યુગે યુગે અસલના ઋષીઓના પુત્રોએ અને પૌત્રોએ નવી ઋચાઓ પણ ઉમેરી છે એવું તેના અર્થ ઉપરથી જણાય છે. એટલે કે આખો ઋગ્વેદ એક જ કાળમાં પ્રકાશમાં આવ્યો છે એમ માની શકાતું નથી. વરુણ, અગ્નિ, સૂર્ય, ઇંદ્ર, યમ, વિષ્ણુ, અને અશ્વિન-નામના દેવોનો સંબંધ ઋગ્વેદમાં બહુ જોવામાં આવે છે.

યજુર્વેદમાં જે મંત્રો મૂકાયા છે તેમાં મોટે ભાગે કર્મકાંડને જ લગતા હોય છે. યજન, પૂજન, યજ્ઞ, હોમ વગેરે ક્રિયા પ્રક્રિયાની વાતો આ વેદમાં મુખ્ય વસ્તુ છે. તેમાં પણ ઉપર જણાવેલા દેવતાઓને સંભારવામાં આવે છે ખરા.

સામવેદમાં જે મંત્રો મૂકાયા છે તે સમતા અને શાંતિ આપે તેવો લય ઉપજાવે એવા છે. અલબત ઋગ્વેદની ઋચા જેટલા આ વેદના મંત્રો જૂના ન કહેવાય. કેટલાક મંત્રો ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામ વેદમાં સામાન્ય પણ હોય છે.

અથર્વ વેદનું વસ્તુ મુખ્યત્વે કરી સમાજશાસ્ત્ર-ના કોયડાના ઉકેલ કરે તેવું છે. જ્યારે સમાજ સારી પેઠે વિકસી ગઈ હશે અને અનેક પ્રકારની લાલસા અને અનેક પ્રકારની વિટમ્બણા માણસો અનુભવવા લાગ્યા હશે ત્યારે આ અથર્વવેદના મંત્રો પ્રકાશમાં આવ્યા હશે એમ અનુમાન કરી શકાય છે.

વેદનું સ્વરૂપ સમજવા સારૂ તેના ત્રણ વિભાગની વાત આપણે જાણવી જોઇએ. આપણે હમણાં સમજ્યા તે ચારે વેદને (૧) સંહિતા, (૨) બ્રાહ્મણ અને (૩) ઉપ-નિષદ હોય છે. દરેક વેદના આ ત્રણ વિભાગ મળીને એક આખુ અંગ થાય છે.

સંહિતામાં મંત્રો હોય છે; બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં મંત્રો અને ક્રિયા પ્રક્રિયાનો સંબંધ બતાવેલો હોય છે. તે સમજુત સરળ થાય માટે કેટલીક વાર્તાઓ અને દૃષ્ટાંતો તેમાં મૂકેલાં હોય છે. ઉપનિષદમાં તત્ત્વવિદ્યાની ચર્ચા હોય છે. બ્રહ્મવિદ્યાની સૂક્ષ્મ ચર્ચા ઉપનિષદમાં મળી આવે છે. ગુરૂ અને શિષ્ય એક બીજાની પાસે બેસીને આ ચર્ચા કરતા હોય-તેવી રીતે

ઉપનિષદના વિષયનું વિવરણ થયેલું હોય છે ઋગવેદની સંહિતાના દશ મંડળ છે અને તે દશ મંડળમાં કુલ ૧૦૧૭ (+૧૧) સૂક્તો છે. એ સંહિતાના ભણનાર હોતા કહેવાય છે.

યજુર્વેદની સંહિતાના, પંદર શાખામાં વહેંચાયેલા ચાલીસ અધ્યાય છે; અને તે ચાલીસ અધ્યાયના ૧૮૮૬ શ્લોકો છે. આમાંના અર્ધા તો ઋગવેદના જ છે. આ વેદની સંહિતાનો વિચાર કરતાં એક વાત જાણવા જેવી છે. યજુર્વેદના બે પેટાભાગ છે. સંહિતા અને બ્રાહ્મણ અલગ રાખવામાં આવેલ છે અને કૃષ્ણ યજુર્વેદમાં સંહિતા અને બ્રાહ્મણને ભેળવી દેવામાં આવેલ છે. આ વેદની સંહિતા ભણનાર જ અધ્વર્યુ કહેવામાં આવે છે.

(૧) શુકલ યજુર્વેદ અને (૨) કૃષ્ણ યજુર્વેદ. શુકલ યજુર્વેદમાં અથર્વવેદની સંહિતાના વીસ કાંડ રાખેલા હોય છે અને તે વીસ કાંડમાં ૭૩૧ મંત્રો હોય છે. આ સંહિતાને કેટલીકવાર બ્રહ્મવેદ નામ પણ અપાય છે. આ સંહિતા ભણનારને બ્રહ્મા કહેવામાં આવે છે અને

યજુર્વેદના બે ભાગ પાડવા સંબંધી રમૂજી કથા પ્રચલિત છે. એક વાર વ્યાસ ભગવાને પોતાને ત્યાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને બુદ્ધિના ક્રમવાર ગોઠવ્યા, પહેલો નંબર પલૈને આપ્યો બીજી જગ્યા વૈશંપાયનને, ત્રીજી જગ્યા જૈમિનીને અને ચોથી જગ્યા સુમન્તુને આપી; અને તેમની બુદ્ધિના ક્રમ પ્રમાણે પહેલાનેજ ઋક્ શીખવ્યો, બીજાને યજુસ્ શીખવ્યો, ત્રીજાને સામ શીખવ્યો અને ચોથાને અથર્વ શીખવ્યો

સામ વેદની સંહિતાનાં પંદર પુસ્તક હોય છે તે ૧૫ પુસ્તકનાં ૩૨ પ્રકરણ હોય છે. અને તે ૩૨ પ્રકરણમાં ૪૬૦ મંત્રો-ગીત હોય છે તે ઘણાખરા ઋગ્વેદના જ હોય છે. માત્ર ૭૫ ગીત સ્વતંત્ર જણાવેલાં છે આ વેદના ભણનારને **ઉદ્ગાતા** કહેવામાં આવે છે.

વૈશંપાયનને પોતાના શિષ્યો યાજ્ઞવલ્કય અને બીજાઓને યજુવેદ શીખવ્યો હતો. એક વાર કોઇ દોષના નિવારણ માટે વૈશંપાયને પોતાના શિષ્યોને અમુક પ્રકારનું તપ આચરવાનું કહ્યું. યાજ્ઞવલ્કયે એમ લાગ્યું કે બીજા બધા શિષ્યોમાં કંઇને કંઇ ભ્રષ્ટતા છે તેથી તપ

બરાબર ફલદાયી નહિ થાય; માટે પોતે જાતે એકલાએ તે તપ આચરવાનું માથે લીધું. આ રીતથી ગુરૂને યાજ્ઞવલ્કય મગરૂર લાગ્યો અને બીજા બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ કરવા માટે તેને દોષિત ગણવામાં આવ્યો. વૈશંપાયન તેનાપર ગુસ્સે થયા અને કહ્યું કે મેં શીખવેલો યજુર્વેદ તારે પાછો આપી દેવો પડશે.

યાજ્ઞવલ્કયે ગુરૂની આજ્ઞા માથે ચઢાવી યોગના બલથી મૂર્ત સ્વરૂપે યજુર્વેદ ઓકી કાઢયો આ ઓકી કાઢેલો યજુર્વેદ બીજા શિષ્યોએ વૈશંપાયનની આજ્ઞાથી તેતરનું સ્વરૂપ ધારણ કરી ચાટી લીધો.

પછી યાજ્ઞવલ્કયને પોતાના કામ માટે પશ્ચાતાપ થયો. તેમણે સૂર્યની ઉપાસના કરી. સૂર્યે ઘોડાને સ્વરૂપે વાજી તેમની પાસે આવી યજુર્વેદ પાછો આપ્યો. આ સૂર્યનો આપેલો યજુર્વેદ તે શુકલ અને બીજો કૃષ્ણ એમ બે ભાગ પડયાની કથા ચાલુ છે. કોઇ મોટા પ્રસંગે ચારે વેદના ભણનારા હોતા, અધ્વર્યુ, ઉદગાતા અને બ્રહ્મા એકત્ર મળ્યા હોય છે તો બ્રહ્મા બાકીના ત્રણની ભૂલ સુધારવાનું કામ કરે છે.

ઋગ્વેદમાં—ઐતરેય બ્રાહ્મણ *
કૌતકી બ્રાહ્મણ

યજુર્વેદમાં—તૈતરેય બ્રાહ્મણ
શતપથ બ્રાહ્મણ

સામવેદમાં—તલવક્ર બ્રાહ્મણ
પંચવિંશ બ્રાહ્મણ
છાંદોગ્ય બ્રાહ્મણ અને

અથર્વવેદમાં—ગોપથ બ્રાહ્મણ— હોય છે.

---

* કોઇ ઋષિને ઇતરા નામની એક પત્ની હતી; તેને પેટે ઘણા પુત્રો જન્મ્યા હતા. તેમાંના એકનું નામ મહિદાસ હતું. તે ઋષિએ એક યજ્ઞ વખતે પોતાના બધા છોકરાને પ્રેમથી ખોળે બેસાડ્યા હતા પણ મહિદાસને તેણે અબુદ્ધિને કારણે ખોળે બેસાડયો નહિ. આમ થવાથી ઇતરા બાઇને ખોટું લાગ્યું. તેણે પૃથ્વીદેવીની પ્રાર્થના કરી. મહિ કે પૃથ્વી પ્રસન્ન થયાં. તેણે મહિદાસને દિવ્ય ગાદી પર બેસાડી મોટો પંડિત બનાવ્યો. તે મહિદાસે ઇતરાના પુત્ર તરીકે જે વેદના જે ભાગને પ્રકાશમાં મૂકયા તેને ઐતરેય—એવું વિશેષણ લગાડવામાં આવે છે. પોતાની માનું નામ યાદ રાખવાની આ માતૃભક્તિ બહુ ઉત્તમ અને દૃષ્ટાંત લેવા યોગ્ય છે.

આ દરેક વેદના જુદાં જુદાં ઉપનિષદ પણ હોય છે. તેમાંના થોડા મુખ્ય મુખ્યનાં નામ આપણે જાણીયે તો ઠીક.

બાર મુખ્ય ઉપનિષદનાં નામ.

૧ એતરેય	૨ કોતકી	૩ તૈત્તરેય
૪ કઠ	૫ શ્વેતાશ્વતાર	૬ બૃહદરણ્યક
૭ ઇશ	૮ કેન	૯ છાંદોગ્ય
૧૦ માંડુક્ય	૧૧ મંડક	૧૨ પ્રશ્ન

આ રીતે આપણે વેદનું બાહ્ય સ્વરૂપ જોયું; તો પણ તે વિષય પૂરો કરતાં પહેલાં વેદમાં જે છંદ વપરાયા છે તેનાં નામ જો આપણે એકવાર જોઇ જઇએ તો કોઇ વાર તેમના સ્મરણથી વેદનું સ્મરણ આપણા ચિત્તમાં થયા વિના રહે નહિ.

એ છંદમાંનાં કેટલાંક નામો આ પ્રમાણે છેઃ—

૧ ગાયત્રી છંદ	૯ સાકવરિ
૨ ઉષ્ણિઃ	૧૦ અતિ સાકવરિ
૩ અનુષ્ટુપ	૧૧ અષ્ટિ

૪ બૃહતિ	૧૨ અત્યષ્ટિ
૫ પંકિત	૧૩ ધ્રતિ
૬ ત્રિષ્ટુપ	૧૪ અતિધ્રતિ
૭ અતિ જગતિ	૧૫ એકપદા
૮ જગતિ	૧૬ દ્વિપદા
	૧૭ પ્રગાથ ભારત
	૧૮ કાલ્કુભ
	૧૯ મહાભારત

૪ વેદ સમજાય ખરા ?

વેદનું બહારનું સ્વરૂપ જાણી લીધા પછી આપણે સ્વાભાવિક રીતે જાણવા ઉત્સુક થઇએ કે વેદ સમજાય તેવા છે ખરા ? વેદના અર્થ થઇ શકે છે ખરા ?

વેદને સમજવા સારૂ **વેદાંગ** નામનાં છ શાસ્ત્રો આ દેશમાં ઉપસ્થિત થયાં છે. તેનો અભ્યાસ કર્યા પછી વેદની ઘણી વાતોનો મર્મ જાણી શકાય છે. વેદ તો માત્ર મુખપાઠ કરવાનો વિષય છે તેના અર્થની જિજ્ઞાસા કરવી એ નિરર્થક છે—એવી દલીલ આપણી પાસે મૂકનારની મરજી આપણને વેદથી દૂર રાખવાની હોય છે.

છ અગર તો પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંકવાનું એક બ્હાનું ઊભું કરવાની હોય છે.

છ વેદાંગનાં નામ અને તેના વિષય આ પ્રમાણે છે.

(૧) શિક્ષા — તેમાં મંત્રના ધ્વનિનો, ઉચ્ચારનો અને પદની સંકલનાનો વિચાર કરેલો હોય છે. પદપાઠ, કર્મપાઠ અને એવા બીજા પાઠની સમજ એ અંગના શિક્ષણથી આવે છે.

(૨) કલ્પ — કર્મકાંડની વ્યવસ્થાનું જ્ઞાન. યજ્ઞની વેદિ કેમ માંડવી, દેવોનાં સ્થાપન કેમ અને ક્યાં કરવાં, કેવી રીતે માપ લેવાં, સંસ્કારો વાસ્તે કેવાં કર્મ કેવી રીતે કરાવવાં વગેરેનો સમાવેશ આ અંગના અભ્યાસક્રમમાં થાય છે. ગૃહ્ય સૂત્ર વગેરે આ અંગનું પુસ્તક છે.

(૩) વ્યાકરણ— પાણિની ઋષિએ ભાષા સમજવા માટે જે સૂત્રો આપ્યાં છે તેની સમજ લેવા આ અંગ શીખવાની જરૂર છે.

(૪) નિરુક્ત — ભાષાના શબ્દોનો ઇતિહાસ, વ્યુત્પત્તિ, વગેરેથી કોઇપણ સૂત્ર કે મંત્રનો અર્થ ઉઠાવવાનું શિક્ષણ લેવા આ અંગ શીખવું પડે છે. યાસ્ક મુનિએ આ અંગ જગાડયું છે.

(૫) છંદ — પિંગલ ઋષિએ વેદના છંદ સમજવા આ અંગ રચ્યું છે.

(૬) જ્યોતિષ— આકાશના તારા, ગ્રહ, નક્ષત્ર વગેરેની હિલચાલ અને તે હિલચાલની અસર મનુષ્યના જીવન ઉપર કેવી થાય છે તેની માહિતી આ અંગના શિક્ષણથી મળે છે.

આ વેદાંગની મદદથી વેદોના અર્થ સારી રીતે ઉઠાવી લેવામાં આવ્યા છે. હિંદુસ્તાનના પંડિતોએ વેદોના અર્થ સમજવાની જેટલી માથાકુટ કરી છે તેના કરતાં યૂરોપના પંડિતોએ વેદના અર્થ માટે વધારે પ્રયત્ન કરેલા છે એ પરદેશી પ્રજાના પંડિતો આ દેશની સંસ્કૃતિના સાચા અભ્યાસી ન હોવાથી ઘણીવાર વેદના અર્થ કરવામાં

ગંભીર ગલતી કરી ગયા છે છતાં તેમણે જે કર્યું છે તેમાં ઘણું પ્રશંસનીય અને ઉપયોગી છે.

૫. વેદની વસ્તુ.

(૬) **વેદમાં કાવ્યત્વ છે ?** આગળ કહેલી વાત પરથી જાણવામાં તો આવ્યું હશે કે ઋગ્વેદ જૂનામાં જૂનો છે. તેમાં સંહિતાના મંત્રો છે તે ઘણા ખરા કાવ્યત્વથી રંગાયેલા છે. માનવ સૃષ્ટિની નિર્મળ બુદ્ધિ જ્યારે સૃષ્ટિસૌન્દર્ય પાસેથી પ્રેરણા ઝીલી સૃષ્ટિસૌન્દર્ય પાસેથી જ તે પ્રેરણા વ્યકત કરવાના પાઠ શીખતી હોય તે વખતની કવિતા હાલના વિચાર અને વિકારવારિધિનાં તોફાની મોજાંથી ઘડાઇને લીસી સુંવાળી અને ઘાટીલી બની ગયેલી કવિતા સાથે તો સરખાવી ન શકાય. છતાં ફળદ્રુપ પ્રદેશના ખેતરને સેઢે હાથમાં ગોફણની દોરી લટકાવી ઉભેલા દૂધમલ યુવાનના સ્કંધ, નેણ, નાક અને કપોલ જેવી રુચિકરતા આપણા શહેરી મનને આપે છે તેટલી અને તેવી રુસચિકરતા ભરુચના ભાઇ પુરાણીના અખાડામાં સેન્ડોના ડમ્બેલ્સની કસરતથી અંગ અને ઉપાંગને વિકસાવી શરીર જ ઘાટીલું બનાવનાર યુવકનું દર્શન આપતી નથી.

જેમણે વેદની ઋચાઓ અને મંત્રોની લ્હેજત ચાખી છે તે તો કદિ એમ નહિ કરે કે વેદમાં કાવ્યતા નથી. તેમાં પણ થોડી ઘણી અર્થગ્રાહી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી વેદના મંત્રોની ધૂનમાં જો લીન થવાનું સદ્ભાગ્ય કોઇને મળે છે તો એ અપૌરુષેય વાણી સાક્ષાત **પુરૂષ** પાસે એ સદ્ભાગી વ્યકિતને રજુ કરી દે છે.

ઋગ્વેદની સંહિતામાં ઉષા સંબંધી જે ઋચાઓ છે તે મારી સમજ પ્રમાણે ઘણી ઉન્નત કલ્પના અને મધુર શબ્દના સંભારથી તૈયાર થયેલી છે. ત્યારપછી નદીઓને ઉદ્દેશીને જે મંત્રો પ્રકાશમાં આવ્યા છે તે પણ કાવ્યત્વના સારા પાસવાળા છે.

તમારામાંના ઘણાખરા અંગ્રેજી સમજો છો એટલે વેદના મંત્રનું અંગ્રેજી ભાષાંતર થયું છે તેમાંથી "ઉષા" સંબંધી થોડુંક આવતરણ અહિં આપું છું:

Hail, Usas, daughter of the sky,
Who born upon thy shining car
By ruddy steeds from realms a far
And ever lightening drawest nigh.

ગંભીર ગલતી કરી ગયા છે છતાં તેમણે જે કર્યું છે તેમાં ઘણું પ્રશંસનીય અને ઉપયોગી છે.

૫. વેદની વસ્તુ.

(૬) **વેદમાં કાવ્યત્વ છે ?** આગળ કહેલી વાત પરથી જાણવામાં તો આવ્યું હશે કે ઋગ્વેદ જૂનામાં જૂનો છે. તેમાં સંહિતાના મંત્રો છે તે ઘણા ખરા કાવ્યત્વથી રંગાયેલા છે. માનવ સૃષ્ટિની નિર્મળ બુદ્ધિ જ્યારે સૃષ્ટિસૌન્દર્ય પાસેથી પ્રેરણા ઝીલી સૃષ્ટિસૌન્દર્ય પાસેથી જ તે પ્રેરણા વ્યક્ત કરવાના પાઠ શીખતી હોય તે વખતની કવિતા હાલના વિચાર અને વિકારવારિધિનાં તોફાની મોજાંથી ઘડાઇને લીસી સુંવાળી અને ઘાટીલી બની ગયેલી કવિતા સાથે તો સરખાવી ન શકાય. છતાં ફળદ્રુપ પ્રદેશના ખેતરને સેઢે હાથમાં ગોફણની દોરી લટકાવી ઉભેલા દૃઢમલ યુવાનના સ્કંધ, નેણ, નાક અને કપોલ જેવી રુચિકરતા આપણા શહેરી મનને આપે છે તેટલી અને તેવી રુચિકરતા ભરુચના ભાઇ પુરાણીના અખાડામાં સેન્ડોના ડમ્બેલ્સની કસરતથી અંગ અને ઉપાંગને વિકસાવી શરીર જ ઘાટીલું બનાવનાર યુવકનું દર્શન આપતી નથી.

Emerges fairer from the wave)
But closely by thy armour, sun
Pursued and vanquished in the race
Thou soon are locked in his embrace
And with him blendest into one.

આ ઉષાની સ્તુતિનાં વાક્યો કલ્પનાથી જ ભરપુર છે અને ઉલ્લાસ અને ઉત્સાહને પ્રેરે એવી ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષા આટલા નાના ભાગમાં પણ જ્યાં ત્યાં ડોકીયાં કરે છે.

બીજાં અનેક ઉદાહરણથી સમર્થન કરી શકાય છે કે વેદની સંહિતામાં રુચિકર કાવ્યત્વ વ્યાપેલું છે જ.

(ખ) વેદ માંહેની સ્તુતિ અને પ્રાર્થના– ઋગ્વેદની સંહિતામાં જે જે દેવતાઓની વાત આવે છે, તેમાંના ઘણા ખરાની સ્તુતિ થયેલી છે. પ્રાર્થનાનો ભાગ ઋગ્વેદમાં થોડો છે; યજુર્વેદમાં સારી પેઠે છે.

આપણે શબ્દોથી કોઇ શકિતના પ્રભાવનું વર્ણન કરીએ છીએ, તે પ્રભાવના શુભ પરિણામ સંભારી સંભારી આપણી વાણીથી તે શકિતનું સાચું સ્વરૂપ મ

Though sweetly smilest, goddess fair
  Disclosing all thy youthful grace.
Thy bosom bright, thy radiant face
  And lustre of thy golden hair.
So shines a fond and winning bride
Who robes her form in brilliant guise
And to her lord's admiring eyes.
Displays her charms with conscious
pride,
O Virgin, by her mother decked
Who glorying in her beauty shows,
  In every glance her power she knows
All eyes to fix, all heart subject,
Or actress by her skill in song
  And dance and graceful gesture
light,
And many-coloured vestures bright
  Enchants the eager gazing throng
Or maid who wont her limbs to lave
  In some cool stream among the woods
Where never vulgar eye intrudes,

ચાલુ રહ્યો છે. કેવળ નમસ્કારનાં વાકયોમાં પણ પ્રાર્થના અને સ્તુતિનો ભેદ રહેલો હોય છે.

જુઓ, આ ઋગ્વેદની એક સ્તુતિ:

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्यजातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

[ઋગ્વેદ અધ્યાય ૮ અ. ૭ વ. ૩ મં. ૧]

અગ્રે એટલે અગાઉ હિરણ્યગર્ભ પરમેશ્વર (જાત અને ભૂત) ઉત્પન્ન થયેલી સૃષ્ટિનો એકલો પતિ વર્તતો હતો. તેણે આ પૃથ્વી અને આકાશ રચીને ધારણ કરેલાં છે. તે સુખ સ્વરૂપ દેવને અમે ઉપાસીએ છીએ.

હવે જુવો આ રહી વેદમાંની એક સુંદર અભ્યર્થના—ઉંચી સમજવાળાની ઇચ્છા ફળિભત થવાની અદૃશ્ય શકિતને નામ આપ્યા વગર અભ્યર્થના કરવાની રીત બહુ સુંદર છે.

य ज्जाग्रतो दूरमुदेति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति ।
दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥
येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदयेषु धीराः ।

આગળ ખડું કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ; એક જ એક પ્રકારના પ્રભાવને જુદા જુદા શબ્દોથી ચીતરવાની ભૂખ દેખાડીએ છીએ આપણી તન્મયતા તે શકિત સાથે કરવા આપણે મથીએ છીએ એ પ્રકારના વાણીવિલાસને **સ્તુતિ** કહેવામાં આવે છે. ઋચનો અર્થ પણ **સ્તુતિ** થાય છે.

ઋગવેદના દૃષ્ટા ઋષિઓએ જ્યાં ત્યાં સૃષ્ટિ લીલામાં ઉભરાતા ઇશ્વરના જુદા જુદા સ્વરૂપની સ્તુતિ જ ગાઇ છે કોઇ કોઇ સ્થળે તેમની વાણીએ પ્રાર્થનાનું નવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે.

અમુક શકિત આપણી અનુકૂળતા સાચવી શકે તેવી છે એવી આપણને ખાતરી થઇ ગયા પછી તે શકિત પાસે આપણે વિનીત ભાવે જઇએ, તેની ઉપાસના કરીએ, આપણા દુઃખની કથા તેનેજ સંભળાવીએ, આપણી પામરતાની ખરી પ્રતીતિ તેને આપીએ અને પછી દીન ભાવે તેની પાસેથી આપણે કંઇ માગણી કરીએ—એનું નામ પ્રાર્થના.

આ પ્રકારનો પ્રાર્થના અને સ્તુતિ વચ્ચેનો ભેદ વેદના સમયથી તે આજ સુધી આપણા સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં

ચાલુ રહ્યો છે. કેવળ નમસ્કારનાં વાક્યોમાં પણ પ્રાર્થના અને સ્તુતિનો ભેદ રહેલો હોય છે.

જુઓ, આ ઋગ્વેદની એક સ્તુતિઃ

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्यजातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

[ઋગ્વેદ અધ્યાય ૮ અ. ૭ વ. ૩ મં. ૧]

અગ્રે એટલે અગાઉ હિરણ્યગર્ભ પરમેશ્વર (જાત અને ભૂત) ઉત્પન્ન થયેલી સૃષ્ટિનો એકલો પતિ વર્તતો હતો. તેણે આ પૃથ્વી અને આકાશ રચીને ધારણ કરેલાં છે. તે સુખ સ્વરૂપ દેવને અમે ઉપાસીએ છીએ.

હવે જુવો આ રહી વેદમાંની એક સુંદર અભ્યર્થના–ઉંચી સમજવાળાની ઇચ્છા ફળિભત થવાની અદૃશ્ય શકિતને નામ આપ્યા વગર અભ્યર્થના કરવાની રીત બહુ સુંદર છે.

य ज्जाग्रतो दूरमुदेति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति ।
दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥
येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः ।

આગળ ખડું કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ; એક જ એક પ્રકારના પ્રભાવને જુદા જુદા શબ્દોથી ચીતરવાની ભૂખ દેખાડીએ છીએ આપણી તન્મયતા તે શકિત સાથે કરવા આપણે મથીએ છીએ એ પ્રકારના વાણીવિલાસને **સ્તુતિ** કહેવામાં આવે છે. ઋચનો અર્થ પણ **સ્તુતિ** થાય છે.

ઋગવેદના દૃષ્ટા ઋષિઓએ જ્યાં ત્યાં સૃષ્ટિ લીલામાં ઉભરાતા ઇશ્વરના જુદા જુદા સ્વરૂપની સ્તુતિ જ ગાઇ છે કોઇ કોઇ સ્થળે તેમની વાણીએ પ્રાર્થનાનું નવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે.

અમુક શકિત આપણી અનુકૂળતા સાચવી શકે તેવી છે એવી આપણને ખાતરી થઇ ગયા પછી તે શકિત પાસે આપણે વિનીત ભાવે જઇએ, તેની ઉપાસના કરીએ, આપણા દુઃખની કથા તેનેજ સંભળાવીએ, આપણી પામરતાની ખરી પ્રતીતિ તેને આપીએ અને પછી દીન ભાવે તેની પાસેથી આપણે કંઇ માગણી કરીએ—એનું નામ પ્રાર્થના.

આ પ્રકારનો પ્રાર્થના અને સ્તુતિ વચ્ચેનો ભેદ વેદના સમયથી તે આજ સુધી આપણા સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં

ચાલુ રહ્યો છે. કેવળ નમસ્કારનાં વાક્યોમાં પણ પ્રાર્થના અને સ્તુતિનો ભેદ રહેલો હોય છે.

જુઓ, આ ઋગ્વેદની એક સ્તુતિઃ

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्यजातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

[ઋગ્વેદ અધ્યાય ૮ અ. ૭ વ. ૩ મં. ૧]

અગ્રે એટલે અગાઉ હિરણ્યગર્ભ પરમેશ્વર (જાત અને ભૂત) ઉત્પન્ન થયેલી સૃષ્ટિનો એકલો પતિ વર્તતો હતો. તેણે આ પૃથ્વી અને આકાશ રચીને ધારણ કરેલાં છે. તે સુખ સ્વરૂપ દેવને અમે ઉપાસીએ છીએ.

હવે જુવો આ રહી વેદમાંની એક સુંદર અભ્યર્થના– ઉંચી સમજવાળાની ઇચ્છા ફળિભત થવાની અદૃશ્ય શકિતને નામ આપ્યા વગર અભ્યર્થના કરવાની રીત બહુ સુંદર છે.

य ज्जाग्रतो दूरमुदेति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति ।
दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥
येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः ।

यद्पूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पवमस्तु ॥

यत्प्रज्ञानमुत चेतोद्युतिश्च यज्ज्योतिरंतरमृतं प्रजासु ।

यस्मान्न ऋते किंचन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु॥

येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्वरि गृहीतममृतेन सर्वम् ।

येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसंकल्पमतु ॥

यस्मिनृचः सामयजुंषि यस्मिनप्रतिष्ठिता रथना भाविचाराः ।

यस्मिश्चितं सर्तमोतं प्रज्ञानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभिशुभिर्वाजिन इव ।

हृत्प्रतिष्ट यद्दजिरं जविष्टं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥

આ સુંદર મનોવાંચ્છના માત્ર ઉચ્ચારની ગંભીરતા-થી જ ઉન્નત લાગે છે એટલું જ નહિ પણ તે મંત્રોના અર્થ આપોઆપ ઘણે અંશે આપણે સમજી શકીએ છીએ અને તેથી પ્રત્યેક મંત્રની સમાપ્તિ વખતે જાણે આપણે અકેક પગથીઉં ઉંચા ચઢતા ન હોઇએ તેવું લાગે છે.

એ મંત્રના અર્થમાં જરા પ્રવેશ કરી લઇએઃ

(૧) માણસ જાગતો હોય ભાનમાં હોય, ત્યારે તેનું જે મન ઘણે દૂર જઇ શકે છે, અને માણસ સૂતો હોય છે

ત્યારે પાછું પોતાને સ્થાને જે મન આવી ઠરે છે જે માણસને જ્ઞાનનો પ્રકાશ આપનાર બધી ઇન્દ્રિયોના ઉપરી તરીકે એક હથ્થુ સત્તા ભોગવે છે. તે મારૂં મન કલ્યાણકારી ઉન્નત સંકલ્પો સેવનારૂં બનો.

(૨) યજ્ઞની ક્રિયાઓમાં–વિધાનમાં કુશલ બુદ્ધિમાન પુરુષો જે આશ્રયથી ઉંચાં કર્મો કરે છે અને જે માણસમાત્રમાં સૌથી પહેલું–ઉત્પત્તિને ક્રમે અને સત્તાને ક્રમે–હોઇ બહુ ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે તે મારૂં મન સદા ઉન્નત સંકલ્પોને સેવનારૂં બનો.

(૩) પ્રજામાત્રમાં જે મન વ્યકિતમાત્રને પ્રક્ષાત કરે છે એટલે વ્યકત કરે છે, જે મનથી માણસમાં જ્ઞાનની ચેતના જાગે છે; જે મનમાં ધીરજનો ભંડાર છે, જે મન અંતરાત્માનું જ્ઞાન અનુભવી શકે છે તેમ જ બાહ્ય જડ સૃષ્ટિનું જ્ઞાન અનુભવી શકે છે, જે મન કદિ મરતું નથી–અમૃત રૂપ છે અને જે મન વિના કંઇ કામ થતું નથી તે મન ઉન્નત સંકલ્પો સેવતું રહો.

(૪) જે મનથી ભૂતં, ભવન એટલે વર્તમાન અને ભવિષ્યના જગતને ધારણ કરવામાં આવ્યું છે, જે

અમૃતનું સ્વરૂપ છે અને જે સપ્ત હોતા જેવા અગ્નિષ્ટોમ યજ્ઞ કરી શકે છે તે મારૂં મન શુભ સંકલ્પ સેવનારૂં બનો.

(૫) જેમ રથના પડાની નાભિના છિદ્રમાં બીજા આરા રહે છે તેમ ત્રણે વેદનો સંચાર જે મનમાં થાય છે અને જે મનમાં બધા સમજુ માણસોનું બધું જ્ઞાન ઓતપ્રોત થઇ રહેલું છે તે મારૂં મન શુભ સંકલ્પો સેવાનારૂં બનો.

(૬) જેમ સારો કાબેલ ગાડીવાન લગામ વડે વેગવાળા ઘોડાને રોકે છે. ચલાવે છે તેમ જે મન બીજા જીવોને ચલાવે છે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરે છે અને હૃદય સ્થાનમાં વાસ રાખી જે મન વૃદ્ધાવસ્થામાં પામતું નથી,
વેગવાળું રહે છે તે મન શિવ સંકલ્પવાળું થાઓ.

આ છ મંત્રો વેદના સમયમાં જેટલી સત્યતા ધરાવતા હતા તેટલી જ સત્યતા તે મંત્રો આજે પણ ધરાવે છે. હજારો વરસપર મનની મુરાદો જે હતી તે જ આજ પણ ચાલુ છે તેમાં જ આપણા ધર્મનું સનાતનપણું સમાયેલું છે. આજે પણ દ્વારકાનું બ્રાહ્મણ ગુરુકુળ હોય

તો આ જ મંત્રોથી તે પોતાની પ્રાર્થનાની શરૂઆત કરી શકે તેમ છે. આ બીજી પ્રાર્થના કેવળ માગણીના સ્વાર્થ-વાળી છે.

तेजोसि तेजो मयि धेहि वीर्य्यमसि वीर्यं मयि धेहि बलमसि बलं मयि धेहि । ओजोऽस्योजो मयि धेहि मन्युरसि मन्युं मयि धेहि सहोसि सहो मयि धेहि ॥

અર્થ સ્પષ્ટ છે. (યજુ. અ૦ ૧૯ મં૦

એક બીજી પ્રાર્થનાઃ

इषे पिन्वयस्योर्जें पिन्वस्व ब्रम्हणे पिन्वस्य क्षत्राय पिन्वस्व द्यावा पृथिवीभ्यां पिन्वस्व । धर्मोसि सुधर्मा ये न्यस्मे नृम्णानि धारय ब्रम्ह धारय क्षत्रं धारय विशं धारय

(યજુ અ. ૩૮ મં ૧૪)

હે ઇશ, અમને બલવાન કર, ઉર્જ (વિદ્યા ભણેલા) બ્રાહ્મણોને યોગ્ય થવા બળવાન કર, ક્ષત્રિયોને યોગ્ય થવા અમને બળવાન કર, ધ્યાવા પૃથિવી જેમ ઉપકારક છે તેમ અમે કલાકૌશલ્યથી ઉપકારક થઇએ માટે અમને બલ-વાન કર. હે સુધર્મા, તું ન્યાયી છે. અમને ઉત્તમ રાજ્ય

વાળા અને ધનવાળા બનાવ, તેમ જ અમારામાં ઉત્તમ બ્રાહ્મણ, ઉત્તમ ક્ષત્રિયો અને ઉત્તમ વેપારી થાય તેવી પ્રાર્થના અમે ગુજારીએ છીએ.

(ग) **યજ્ઞનો વિચાર વેદમાં છે?** ઋગ્વેદનો કાળ વીત્યા પછી યજ્ઞનો વિચાર પ્રકટ થયો હોય એમ અનુમાન બાંધવાને મન પ્રેરાય છે. ઋગ્વેદમાં યજ્ઞ સંબંધી ખાસ રૂચાઓ હોય અગર ઘણી હોય એમ જોવામાં આવતું નથી. યજ્ઞને ટેકો આપનારા મંત્રો ઘણાખરા યજુર્વેદમાંથી અને અથર્વવેદમાંથી મળે છે એટલે આમ અનુમાન બાંધવું પડે છે.

હાલ હિંદુ સમાજમાં જે પંચ મહાયજ્ઞ પ્રચલિત છે તે બધા વેદના સમયમાંથી જ ચાલ્યા આવે છે.

(૧) બ્રહ્મયજ્ઞ (પઠન પાઠન) (૨) અગ્નિહોત્ર (૩) પિતૃયજ્ઞ (૪) બલિ વૈશ્વદેવ યજ્ઞ (૫) અતિથિ યજ્ઞ.

૧ બ્રહ્મયજ્ઞની વાત તો પઠન પાઠનની છે; તે તો ઋગવેદથી જ ચાલુ છે.

૨ અગ્નિહોત્ર માટે યજુર્વેદમાં ઘણા પ્રમાણ છે. એક બે અત્રે ટાંકવાથી કામ સરશે.

યજુર્વેદના ત્રીજા અધ્યાયના મં. ૧

समिधाग्नि द्रुवस्यत वृतै बोधयता तिथिम् ।
अस्मिन् हव्या जुहोतन ॥

સમિધ અને ધૃત વડે અતિથિ રૂપ અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરો અને તેમાં હોમવા યોગ્ય (હવ્ય) દ્રવ્યો હોમો અને એ પ્રમાણે અગ્નિહોત્ર કરો.

अग्नि दुतं पुरोदधे हव्यवाहमुपब्रुवे देवां २ ॥
आसादयाहिह.

(યજુ. અ. ૨૨ મં. ૧૭)

અગ્નિને દૂત તરીકે મારી આગળ સ્થાપું છું. એ અગ્નિ હવ્ય પદાર્થનું વહન કરનાર લઇ જનાર છે એવું હું બીજાઓને કહું છું. તારી કૃપા વડે. ઇહ એટલે અહિં (દેવાન્) દિવ્ય ગુણો અમને પ્રાપ્ત થાઓ.

અથર્વવેદમાં પણ આ બાબત સારો ઉલ્લેખ

सायं सायं गृहपतिनो अग्निः प्रातः सौमनस्य दाता ।
वसो वसो वे उदान एधि वयन्त्वेन्धाना स्तन्वं पुषेम ॥

(૩) પિતૃયજ્ઞ—ની વાતો વેદ મંત્રમાં ઠેકાણે ઠેકાણે છે. પરંતુ તેના મર્મ સંબંધી બે મત છે. એક મત એવો છે કે હાલ જેમ આપણે મરી ગયેલાં આપ્ત જનને પિતૃ તરીકે ઓળખીએ છીએ અને તેમને અંજલિ અર્પણ કરવા અનેક પ્રકારની વિધિ કરીએ છીએ તેમ વેદ કાળમાં થતું નહોતું. તે સમયે તો જાગતા જીવતા પિતૃઓને—વડિલજનને—સંતોષ આપવા સારૂ તેમની શુશ્રૂષા કરવામાં આવતી હતી. એ સંતોષ આપવાની ક્રિયાને પિતૃયજ્ઞ કહેવાનો રીવાજ હતો.

બીજો મત હાલની હિંદુ સંસ્કૃતિમાં ચાલી રહેલી પિતૃપૂજાને ટેકો મળે તેવો અર્થ વેદમાંથી મેળવે છે.

પહેલા મતવાળા એમ કહે છે કે વેદના સમયમાં (ઉપનિષદના કાળમાં) ચોવીસ વરસ બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરનારને વસ્તુ સંજ્ઞા મળતી હતી; ચુમાલીસ વરસ સુધી બ્રહ્મચર્ય સાધનાર જ " રુદ્ર " નું નામ આપવામાં આવતું; અડતાલીસ વરસના બ્રહ્મચર્ય પાળનારને " આદિત્ય " ની ઉપાધિ આપવામાં આવતી; એટલે દમાં જ્યાં જ્યાં પિતૃ પિતા, અને પ્રપિતા આવે છે

ત્યાં ત્યાં વસુ, રૂદ્ર અને આદિત્ય પદવી પામનાર વડીલ જન સમજવા એમ એ મતનો આગ્રહ છે.

ગમે તેમ હો – પરંતુ એ વડિલ જન પાસે વેદના વખતમાં પ્રાર્થના કરવામાં આવતી અને તેમની આશીષ માગવામાં આવતી તે વાત ચોકસ છે; તેમની પાસે ઘણા ઘણા વર માગવામાં આવતા.

જુઓ, આ યજુર્વેદની સંહિતાનો મંત્રઃ

नमो वः पितरो रसाय नमो वः पितरो शोषाय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरोः स्वधायै । नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो मन्यव नमो वः पितरो पितरो नमो वः । गृहान्नः पितरो दत्त सतो वः षितरो द्देष्मै तद्धः पितरो वासः ॥

(યજુ. અ. ૨ મં. ૩૨)

રસને માટે, શોષણ શકિત માટે, જીવન વિદ્યા માટે, મોક્ષ વિધાની પ્રાપ્તિ માટે, ઘોર આપત્તિના નિવારણ માટે, દુષ્ટનું નિવારણ કરવા માટે, અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. હે પિતા, અમને ગૃહસંબંધી વિદ્યાનું શિક્ષણ

આપો. હે પિતા, જે જે અમારી સત્તાના (તાબાના) પદાર્થ છે તે સઘળા અમે તમને આપીએ છીએ તે વિધા માટે આપને જે વસ્ત્રો આપીએ છીએ તે ધારણ કરો. આ અર્થમાં હૈયાત વડિલ પૂજનની પૂજા વેદમાં છે એમ જાણી શકાય છે.

આ રીતે વૈશ્વદેવ અને અતિથિ યજ્ઞની વાતો પણ વેદમાં મળે છે તેનાં પ્રમાણ ટાંકયા વગર એ વિષય બંધ કરી બીજા વિષય ઉપર આપણે હવે જઈએ.

વેદ સમયમાં પંચમહાયજ્ઞ સિવાય ખરા યજ્ઞના બીજાં સ્વરૂપ પણ પ્રચલિત હતાં. યજુર્વેદ ઉપરથી સમજી શકાય છે, કે તે સમયે પાંચ પ્રકારના બીજા જાણીતા યજ્ઞ થતા હતા (૧) સોમયજ્ઞ (૨) રાજસૂય યજ્ઞ, (૩) અશ્વમેધયજ્ઞ (૪) પુરૂષમેધ યજ્ઞ અને (૫) સર્વમેધ યજ્ઞ આ બધા યજ્ઞની રીત અને ક્રિયાઓની બાબતમાં અત્યારે આપણે ઉંડા ઉતરવા માગતા નથી.

(ઘ) **સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને બ્રહ્માંડની રચના** વેદના સમયના માણસો ઓછા તર્કશાલી હતા તેઓ ઓછા સંસ્કારી હતા, તેઓને બુદ્ધિ વૈભવના કોયડા ઉભા

કરવાનું સૂઝતું નહિ આવી આવી દલીલો જેઓ કરે છે અગર આવી સમજ જેમની હોય છે તેમને માટે અત્યારે એ શબ્દ સંભળાવવાની જરૂર પડે છે. વેદમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને રચના સંબંધી કરેલા તર્કનો પણ સારી પેઠે સમાવેશ થયેલો છે. એ ઉંચામાં ઉંચો વિચાર સંસ્કારના છીલ્લરાં પાણીમાં છબછબીઆં કરનારને ન સૂઝે; પરંતુ જ્યાં સંસ્કારના ઓઘ છૂટતા હોય, બુદ્ધિવિલાસના ઘોડાઓ ખોંખારતા હોય અને મનોવિકાસની હરિફાઇના ખેલાડીઓ આજકાલના ક્રીકેટ જંગ જેવા બુદ્ધિવાદના જંગ જેવી પરિષદો ભરતા હોય ત્યાં જ એ વિચારનો જન્મ થઇ શકે.

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સંબંધી જે ઋચાઓ ઋગવેદમાં છે તેમાંની એકનું અંગ્રેજી ભાષાંતર તેની ભવ્યતા ખાતર જ અત્રે વાંચવું જરૂરનું છે. (દશમા મંડલનો ૧૨૯ મંત્ર.)

Non-beiug then existed not, nor being
There was no air, nor heaven which is beyond it
What motion was there ? Where? By whom directed
Was water there and fathomless alysses.

Death then existed not, nor life immortal,
Of neither night nor day was any semblance,
The one breathed calm and windless by self-impulse
There was not any other thing beyond it.
Darkness at first was covered up by darkness;
The Universe was indistinct and fluid
The empty space that by the void was hidden.
That One was by the force of heat engendered.
Desire then at first arose within it,
Desire which was the earliest seed of spirit.
The bond of being in non-being sages:
Discovered searching in their hearts with wisdom.
Who knowes it truly ? Who can here declare it ?
Whence was it born ? Whence issued this creation?
And did the gods appear with its production?
But then who knows from whence it was arisen? ' *

વાંચતાં વાચતાં ભાસ થાય છે કે મીલ્ટન કવિના Paradise lost માંથી Cosmology સૃષ્ટિના મૂળની કલ્પનાવાળું કાવ્ય જાણે વાંચતા ન હોઇએ ! ઉપનિષદના નેતિ નેતિ શબ્દોના બીજ ઋગવેદના મંત્રોમાં આ રીતે આપણે જોઇ શકીએ છીએ.

---

* Sanskrit literature by Macdonell P. 136.

જુઓ, એક બે મૂળ મંત્રોની એ દૃષ્ટિથી નિરીક્ષા કરીએ. नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमापरो यत् । किमावरीवः कुहकस्य शर्मन्नम्भः किमासीद्गहनं गभीरम् ॥ (ઋગ્વેદ અ. ૮ અ. ૭ વ. ૧૭).

પહેલાં અસત્ એટલે શૂન્ય નહોતું, સત્ એટલે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું કારણ તે પણ નહોતું. રજ (પરમાણું) પણ નહોતાં. વ્યોમ પણ નહોતું પણ જેને આપણે પર કહીએ છીએ તે મહાન તત્ત્વ હતું. ધુમસનું પાણી અલ્પ હોવાથી શું પૃથ્વીને આવરી શકશે ? તે જેમ ન અને તેમ આ ગંભીર અને ગહનને કોણ આવરી શકે ?

બીજો મંત્ર.

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किञ्चनास. (ઋગ્વેદ. અ. ૮. અ. ૭. વ. ૧૭) તે વખતે મૃત્યુ કે અમૃતમાં એટલે અમરપણું નહોતું. રાત્રિ દિવસનો પણ ભેદ નહોતો. ત્યારે શું હતું ? તે એક નિશ્ચલ પરબ્રહ્મ પોતે ધારણ કરેલી શકિતસહ જાગ્રત હતો. તે સીવાય બીજું કંઇ પણ નહોતું.

Death then existed not, nor life immortal,
Of neither night nor day was any semblance,
The one breathed calm and windless by self-impulse
There was not any other thing beyond it.
Darkness at first was covered up by darkness;
The Universe was indistinct and fluid
The empty space that by the void was hidden.
That One was by the force of heat engendered.
Desire then at first arose within it,
Desire which was the earliest seed of spirit.
The bond of being in non-being sages:
Discovered searching in their hearts with wisdom.
Who knowes it truly ? Who can here declare it ?
Whence was it born ? Whence issued this creation?
And did the gods appear with its production?
But then who knows from whence it was arisen? " *

વાંચતાં વાચતાં ભાસ થાય છે કે મીલ્ટન કવિના Paradise lost માંથી Cosmology સૃષ્ટિના મૂળની કલ્પનાવાળું કાવ્ય જાણે વાંચતા ન હોઇએ ! ઉપનિષદના નેતિ નેતિ શબ્દોના બીજ ઋગવેદના મંત્રોમાં આ રીતે આપણે જોઇ શકીએ છીએ.

* Sanskrit literature by Macdonell P. 136.

व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाप्नोति दक्षिणाम् ।
दक्षिणा श्रद्धामाप्नोति श्रद्धया सत्यमाप्यते ॥

(યજુ. અ. ૧૯ મં. ૩૦

માણુસ વ્રતથી એટલે સત્યના પાલનથી દીક્ષા એટલે ઉત્તમ અધિકાર પ્રાપ્ત કરે છે; ઉત્તમ અધિકારથી તેને ઉત્તમ દક્ષિણા ફળ મળે છે; આવી રીતે સંસારમાં સારી રીતે અધિકાર વાપરી ઉત્તમ ફળ ભોગવનાર ઉપર (દક્ષિણા મેળવનાર ઉપર) લોકોની શ્રદ્ધા બેસે છે, અને જેમ જેમ લોકની શ્રદ્ધા વધતી જાય છે તેમ તેમ શ્રદ્ધાના બળથી સત્ય વસ્તુની (ધર્મ અર્થ કામ મોક્ષની) પ્રાપ્તિ થાય છે. આ જાતના અથવા બીજા કેટલાક મંત્રો વેદમાં છે કે જે છચોક રીતે સત્કર્મની અને સદાચારની કીમત બહુ મોટા ગંભીર તપ જેટલી આંકે છે.

૬ વેદના સમયનું જીવન.

વેદના સાહિત્યનો જેમણે ઘાડો પરિચય કર્યો છે–તેવા વિદ્વાન લેખકોના પુસ્તકોમાં તે કાળના લોકોના જીવન સંબંધી કેટલીક વાતો હોય છે. તેમાંથી થોડી વાતો હું આજે તમારી પાસે કહી જાઉં તો યોગ્ય થશે.

યજુર્વેદમાં " પુરૂષસૂકત " આખું સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના વિચારના વમળમાંથી ઉપજાવેલ મંત્રનું જૂથ છે.

એક વિરાટ સ્વરૂપ પુરૂષની કલ્પના કરી તેના જુદા જુદા અંગમાંથી સૃષ્ટિના જુદા અવયવોને ઉત્પન્ન કરવાની વાતને ઘટાવવાની કલ્પના જબરદસ્ત છે. એ આખું સૂકત એક મધુર ગાયન છે. સમજીને એ સૂકતને પાઠ થાય તો તેમાં વેદના કાળના વિજ્ઞાનવેત્તાના મનોવ્યાપારનું દર્શન થાય છે. સમજ્યા વગર જે બ્રાહ્મણો તે ભણે છે તેમના ધ્વાનને તો, ડૉકટર ભંડારકરે એક સ્થળે તળાવના દેડકાંના રણકાર સાથે સરખાવેલ છે.

(ચ) વેદમાં ચારિત્રની ગણના: માણસનું મોટાં મોટું ધન તેનું ચારિત્ર છે. આબરૂ વગરનો માણસનો સમાજનો શત્રુ છે. આ વાત એક બે મંત્રમાં મેં દીઠી છે. ખાસ કરીને દ્વારકાં આવ્યા પછી તે વાત મેં જોઈ. ઘણી વાર દ્વારકાના બ્રાહ્મણોને મુખે આ મંત્ર સાંભળ્યો છે. તેથી જ તે મંત્રના અર્થ ઉપર મારે વિચાર કરવાની પણ ખૂબ તક મળતી ગઈ; મને તો બહુ સરસ સાર મળી આવ્યો.

એ હજારો વરસ પહેલાં સમાજનું બંધારણ ઘણે અંશે સુદૃઢ હતું. સમાજના આગેવાન રાજાઓ હતા. રાજાઓ પાસે વિદ્યાસભા, ધર્મસભા, અને રાજસભા જેવી સલાહકારક મંડળીઓ હતી. રાજાને ધર્મકાર્યમાં પ્રેરનાર અને કેટલાંક સંકટમાંથી વિદ્યાના બળે રાજ્યની મુશીબતો ટાળનાર પુરોહિતો હતા. પુરોહિતનું માન વધારેમાં વધારે હતું એમ વેદના સાહિત્ય પરથી જણાય છે. પુરોહિતોએ મંત્રના બળથી પૂરમાં આવેલી નદીઓનાં નીર નીચાં સમાવી રાજાના લશ્કરને સલામતીથી સામે પાર ઉતાર્યાની વાતો વેદમાં છે.

त्रिणि राजाना विदथे पुरूणि परिविश्वानि भूषथः सहांसि ।

(ઋગ્વેદ. અ. ૩ અ. ૨ વ. ૨૪ મં. ૬)

રાજાઓ ત્રણ સભાઓને શોભાવે છે; અને તે સભાને લીધે જ યુદ્ધ વગેરેમાં સર્વ પ્રકારની પૂર્ણતાનાં સુખ તે જ મળે છે. તે સભાઓ સર્વ પ્રકારની સમજથી યુક્ત હોય છે.

રાજાઓને ત્યાં પુરોહિત અને ત્રણ સભા ઉપરાંત લશ્કર–પશુઓ, વગેરે રહેતાં હતાં. તેના ઉપરી સેનાપતિ

વૈશાખ.	માધવ
જયેષ્ઠ	શુક્ર
અષાડ	શુચિ
શ્રાવણ	નભસ્
ભાદરવો	નભસ્ય
આસો	ઇશ
કાર્તિક	ઉર્જ
માગશર	સહસ
પોશ	સહસ્ય
માઘ	તપસ
ફાગણ	તપસ્ય

અંત

આપણે આ વેદના ઉત્પાદક પૂર્વજોની સંતતિ છીએ એ વાત નજર આગળ રાખી એ પૂર્વજોએ આ વેદને જીવંત રાખવા કેટલો મોટો શ્રમ વેઠયો હશે, કેટલી મોટી તપશ્ચર્યા કરી હશે, એ બાબતનો ખ્યાલ રાખી એ વેદ પ્રત્યે અને એ પૂર્વજો પ્રત્યે માન રાખતાં ન શીખીએ

च मे सप्त च मे न च म एकादश यम....यज्ञेन कल्पंताम् ॥ यतस्त्रश्चमेऽष्टौचमेऽष्टौचमेऽद्वादश च मे द्वादश च मे षोडश च मे.......यज्ञेनकल्पन्ताम् ॥

(યજુ. અ. ૧૮ મં. ૨૪–૨૫)

અંહિં બબેનો અંક ઉમેરતાં જવું અને સરવાળો કરતાં જવું એ રીતનો દાખલો છે. વળી બીજા મંત્ર ચોકનો ગડીઓ જાણે ક્રમ લખ્યો ન હોય તેવો છે. એ સમયનું ગણિતનું જ્ઞાન બહુ સારૂં વિકસેલું હોય એમ જણાય છે. કારણ કે ગણિત સાથે સંબંધ રાખનાર નક્ષત્રોનું જ્ઞાન પણ વેદના સાહિત્યમાંથી નીકળે છે. પરંતુ એક નવીન વાત એ સાથે યાદ આવે છે તે જણાવી આ ભાષણ આપણે પૂરૂં કરશું.

આપણા વરસના બાર માસ છે. તેટલા બાર માસ જ વેદના સમયના હતા. પરંતુ તે બારમાસનાં નામ જુદાં હતાં તમારે તે નામ જાણવાં છે ?

હાલના નક્ષત્ર ઉપરથી પડેલાં નામ.	વેદના સમયના નામ.
ચૈત્ર	મધુ

૧૮ લોહીની લીલા	૦–૬–૦
૧૯ श्री हर्ष (मराठी)	૦–૮–૦
૨૦ સિકંદરની સ્વારી	૦–૬–૦
૨૧ સુરત.	૦–૬–૦
૨૨ એશિયાની ઓળખાણ, ભાગ પહેલો.	૦–૬–૦
૨૩ ભૂસ્તરની કથા.	૦–૬–૦
૨૪ લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિક.	૦–૬–૦
૨૫ નાના ફડનવીસ.	૦–૬–૦
૨૬ ચંદ્ર.	૦–૬–૦
૨૭ વડોદરાનો વૈભવ.	૦–૬–૦
૨૮ મહાદજી સિંધિયા.	૦–૬–૦
૨૯ ઘરધોણી.	૦–૬–૦
૩૦ ચાંચડ.	૦–૬–૦
૩૧ પાચનક્રિયા અને દૂધ.	૦–૬–૦
૩૨ એશિયાની ઓળખાણ, ભાગ બીજો.	૦–૬–૦
૩૩ ગર્ભની કથા.	૦–૬–૦
૩૪ બાગ બાબર.	૦–૬–૦
૩૫ નાડીતંત્ર.	૦–૬–૦
૩૬ બૌદ્ધ ગુફાઓ.	૦–૬–૦
૩૭ મહાબળેશ્વર.	૦–૬–૦
૩૮ હિંદુસ્તાનનું વહાણવટું	૦–૬–૦

૬૦ कोषाचे वर्णन (मराठी)	०-६-०
૬૧ રાષ્ટ્રીય કેળવણી.	૦-૬-૦
૬૨ ફ્રેક્સાંની કથા.	૦-૬-૦
૬૩ ઇંગ્લાંડનું વહાણવટું	૦-૬-૦
૬૪ औरंगज़ेब (हिंदी)	०-८-०
૬૫ કરકસર.	૦-૬-૦
૬૬ ચક્રવર્તી અશોક.	૦-૬-૦
૬૭ बाल बाबर (मराठी)	०-१-०
૬૮ ખડકની કથા.	૦-૬-૦
૬૯ પાણી.	૦-૬-૦
૭૦ ઉષ્મા.	૦-૬-૦
૭૧ विलियम एवर्ट ग्लॅडस्टन (मराठी)	०-६-०
૭૨ संपत्ति व भांडवल (मराठी)	०-६-०
૭૩ કરોળિયાનાં કાવતરાં.	૦-૬-૦
૭૪ આર્યોનું આદિનિવાસસ્થાન.	૦-૬-૦
૭૫ યકૃતની કથા.	૦-૬-૦
૭૬ મંગળ.	૦-૬-૦
૭૭ જીવનરસાયનવિદ્યા.	૦-૬-૦
૭૮ બાલ ભાગવત.	૦-૮-૦
૭૯ સિંહ.	૦-૬-૦
૮૦ આર્યોની ઓળખાણ.	૦-૫-૦